

Realitat i ficció a la novel·la *Espècies perdudes* (1997), de Vicent Josep Escartí

Mireia Barba Barranquero
(Universitat de València)

0. Preliminar

Sovint s'utilitza la història per a crear literatura, ja que són dos camps interconnectats. Amb la realització d'aquest estudi pretenem comprovar que Escartí hi fa ús de totes les dades de què compta com a historiador de la cultura per a donar forma a una història inventada, la qual ve representada per tot un seguit de personatges i arguments ficticis que es mesclen amb un tot altre conjunt de personatges i esdeveniments històrics, reals i documentats que –novel·lats, evidentment– funcionen de gran escenari a la història escartiniana. En unes altres paraules, a les seues produccions creatives insereix l'ingredient de realitat; un ingredient que ell coneix bé perquè s'hi ha dedicat, i continua dedicant-se, a descobrir més sobre el nostre passat.

A partir d'una metodologia que s'ha basat en recollir, recuperar i consultar diverses fonts històriques (així com en conversar amb Escartí i Agustí Ventura, el cronista oficial de Xàtiva), farem una aproximació historicocultural a tres dels casos reals que apareixen a *Espècies perdudes* i cal dir que centrarem la nostra atenció, sobretot, en la ciutat de Xàtiva, clara protagonista de la novel·la. Parlarem de la plaga de llagosta que hi hagué a València el 1756 i veurem com la varen afrontar Xàtiva i els xativins; revisarem les pretensions de Xàtiva de recuperar la catedralitat, un procés actiu des de l'edat mitjana; i reviurem la Guerra de Successió espanyola i els consegüents setge i crema de la capital de la Costera, l'aplicació del decret de Nova Planta, i l'exili austriacista. La nostra aportació, doncs, tracta d'establir connexions entre el que diu la novel·la –els fragments de la qual desglossarem a cada apartat– i la bibliografia històrica d'autors especialistes que expliquen aquestes tres qüestions. El que farem no serà, per tant, una anàlisi literària d'*Espècies perdudes*, sinó una manera de descobrir una miqueta més al voltant de la realitat dels valencians a propòsit d'aquesta novel·la històrica, que ens serveix de guia.

El factor determinant del nostre interès per la figura de Vicent Josep Escartí ha estat estimulat perquè és un dels principals novel·listes del País Valencià, guardonat amb els premis més importants, que combina l'activitat de novel·lista amb altres d'historiador, historiador de la literatura, filòleg i investigador.

Espècies perdudes –que va rebre el vint-i-cinqué Premi Andròmina dels Premis Octubre– va estar guardonada per un jurat que conformaven David Castillo, Maria-Josep Obiols, Dolors Oller, Rosa Regàs i Màrius Serra, i no ens estranya que l'obra escartiniana es proclamara guanyadora, atès que és una narració molt cuidada; molt precisa a l'hora de conjugar ficció i història; i d'una perfecció lingüística envejable. Seguint en aquesta línia, Escartí assegurarà a un periodista del *Levante-EMV*: “Tenia una gran confiança en la novela porque cuando la concluí estaba muy satisfecho del trabajo realizado y tenía la sensación de que era un buen texto, que funcionaba” (Seguí). Un exili, una guerra dinàstica, un passat gloriós que ja no retorna, o la ciutat de Xàtiva –una de les més emblemàtiques del país, carregadíssima d'història– són ingredients que ens fan acostar-nos a la novel·la.

1. Sobre Vicent Josep Escartí

“Tenim en Vicent Josep Escartí una ferma promesa”. Així és com Tomàs Llopis (82) va definir l'autor de l'obra que ens ocupa i, en efecte, quan parlem de la literatura

actual al País Valencià, resulta impossible evitar la figura d'Escartí (La Ribera, 1964). Llicenciat en Geografia i Història el 1987 i especialitzat en Història Medieval, es decidí a seguir les passes de la cultura i la literatura. Aconseguí doctorar-se en Filologia Catalana per la Universitat de València, el 1993, la institució on imparteix docència des de 1989, i fou, el 2018, l'any en què esdevingué catedràtic en Literatura Medieval i Moderna. Com ens ha comentat el mateix autor (2022c), l'edició de textos medievals i moderns despertava en ell un gran interès, i és per això que va determinar doctorar-s'hi. Així mateix, la càtedra té la base en què Escartí ha dedicat la major part de la seua recerca a aquests dos períodes, ja que s'hi sent còmode i atret per aquell món del passat (Escartí 2022c). Però la seua trajectòria professional no cessa ací. Entre moltes altres ocupacions, és membre numerari de l'Institut d'Estudis Catalans i director de l'Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana des del 2018, a més de fundador i director de la revista *Scripta* de la Universitat de València. Escartí, a més, és corresponent de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, des de 2015, i podem llegir els seus articles en diversos mitjans de comunicació periòdica, entre els quals destaquen el diari *Levante-EMV* i la revista *Saó*. D'altra banda, dirigeix la *Revista Valenciana de Filologia*, de la Institució Alfons el Magnànim - Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació.

A la vista d'aquesta activitat acadèmica ens podríem preguntar quina va estar la raó per què Escartí començara a escriure literatura. Ell va respondre'ns que per la necessitat de contar coses: “Les novel·les són això: contes llargs que et permeten construir universos” (Escartí 2022c). La seua aventura literària remunta els seus inicis al 1988, any en què va publicar la seua primera obra titulada *Barroca Mort* a l'editorial Bromera.

2. Sobre Espècies perdudes

Espècies perdudes, de 1997, que se centra en una de les grans nissagues del món creatiu d'Escartí, els Arcàngels de Sant Esteve –nissaga que continuarà viva en la seqüela *L'abellerol mort* (2009), i compta amb un noble xipriota del segle XVIII com a absolut protagonista; en concret, el seté Arcàngel d'aquesta família, antic Ministre General del seu país i Megaduc de Sant Esteve. Exiliat de l'Illa, “la nació dels meus avantpassats i la meua” (Escartí 1997, 41), a causa d'unes suposades –i, per tant, fictícies, però presentades com a vertaderes en la novel·la– guerres successòries entre els pretendents al tron de Xipre, que s'hi refugia, d'amagat, a Xàtiva: la “ciutat perduda i remotíssima, emblanquinada de nobleses antigues i que es refà encara d'una cruel guerra” (Escartí 1997, 53). A la ciutat valenciana enceta un dietari a força de posar per escrit alguns detalls del seu llinatge o nissaga i honrar les gestions, accions i decisions efectuades al servei de la monarquia dels Lusignans. Durant aquesta “separació dolorosíssima i del tot immerescuda” (Escartí 1997, 27) rememora, doncs, aspectes de la seua infantesa; de la història familiar; dels anys del seu ascens al poder; així com del consegüent periple, i ens en mostra la part més íntima. I si partim de la base que el protagonista-narrador “cristià, francòfon i ministre a la seua illa, només hauria pogut existir en el benentés que Xipre al segle XVIII hagués estat en mans d'una dinastia catòlica” (Escartí 1997), ens situem directament en l'òrbita ficcional pròpia de l'autor que treballem; una òrbita que, tanmateix, semblarà versemblant. De fet, com observa Herrero (2007b, 336), “l'autor s'esforça a aconseguir que el seu personatge siga *versemblant*, és a dir, que pugua encabir-se perfectament en els corrents intel·lectuals i culturals de l'Europa il·lustrada”.

Afligit i sempre a l'espera de notícies del seu fill, don Gabriel (que protagonitzarà després *L'Abellerol mort*), i del seu germà, don Miquel, als qui escriu sovint des de Xàtiva, el xipriota, “presoner de la seua solitud, veu com passa el temps i com canvia el

món mentre es pregunta, perplex, quins drets li corresponen com a exiliat més enllà del de la reconstrucció idealitzada del propi passat”; com bé indicà Isern (1997).

Espècies perdudes es teixeix a partir d’un dietari, el format que ha esdevingut, com apunta Espinós (289), “un dels fenòmens més notables de la literatura catalana actual. Siga per cansament de la ficció convencional o com a expressió genuïna de la subjectivitat postmoderna.” A més a més, Escartí, com a especialista en memorialística i dietarística, està familiaritzat amb aquesta manera d’escriure i de fer literatura (2022c). Però aquest és un cas especial, perquè, així com va confirmar-nos el mateix Escartí (2022b), són unes memòries personals amb característiques del dietari que han estat impulsades en l’exili en què viu enfonsat el protagonista; un exili que el castiga i d’on, malauradament, no podrà eixir mai. Són, en paraules d’Espinós (296), “les memòries d’un exiliat.” Així doncs, l’autor fa ús de la primera persona al llarg de l’obra, un aspecte “que facilita l’accés a la intimitat del protagonista” (Espinós, 290). Efectivament, Escartí va declarar a Esteve Ordinyana que l’ús de la primera persona està lligat a sentir-se més implicat amb la novel·la, i aquesta és la raó perquè utilitza les memòries, els dietaris o el gènere epistolar com a mitjà per a vehicular algunes de les seues novel·les.

Seguint Pepe Valsalobre i Albert Rossich (113), en els dietaris no es fa autobiografia, sinó que és aquesta una manera de deixar constància del món que envolta l’autor; un entorn descrit en forma realista. I açò ens recorda que don Arcàngel plasma en el seu dietari –que certament té una dosi de *quotidianitat*– la vida de cada dia a Xàtiva, la seua nova ciutat de residència. Però és en l’escriptura d’aquesta vida de cada dia que s’hi afegeixen els records que evoquen un temps en què tot era més senzill per al protagonista, un temps que ja no li pertany; una vida, en definitiva, millor. Ara bé, això no lleva que don Arcàngel també rememore els records més amargs i agredolços, com els de la II Guerra Successòria de l’Illa, el moment en què hagué d’abandonar Xipre.

A *Espècies perdudes* conflueixen, doncs, el dietari, que seria la forma com està redactada la novel·la, i les memòries personals. I citem ara García Cárcel (2013), que palesà que les memòries personals es caracteritzen perquè són subjectives (registres d’experiències viscudes, contades sempre a través de la visió pròpia); amb una voluntat justificativa/testimonial (escrites per ser llegides); i amb una escassa distància temporal respecte a les vivències experimentals, per tal de fer constatables l’emocionalitat i els sentiments en el discurs.

Don Arcàngel, acompanyat pel seu criat francès, Joan –amb qui va fugir de l’Illa, la ciunera Brígida i algun xativí amb qui ha fet amistat, veu en l’escriptura una manera de desfer-se de l’angoixant realitat a què està sotmés i que el paralitza, perquè no acaba d’adaptar-s’hi, tot i que puga semblar-ho (Herrero 2007b, 338). En opinió de l’estudiosa Herrero (2007b, 338), “ara es veu obligat a lluitar per la readaptació [...] el xipriota ha fet un viatge no desitjat però vital”:

Ahir, sense anar més lluny, vaig passejar pels carrers d’aquesta ciutat [...] Però, per molt que s’assemblava al moviment de gents de la meua vila, o per molt que en alguns palaus ben rics sonàs música tan bella com podia sentir-se a la Ciutat, res no era comparable a la meua terra (Escartí 1997, 25).

En aquest cas, Espinós assevera (296) que com el personatge s’infon en la nostàlgia i en l’estranyament de la terra perduda, que és “el sentiment dominant en tot dietari d’exili”, el protagonista reconta passatges del seu passat; la qual cosa implica aprofundir en la història personal, en els records més banals, en la història de la nissaga dels Arcàngels de Sant Esteve. I en la seua anterior, però molt important, vida política:

aquella de què va haver d'escapar amb motiu d'unes lluites polítiques desencadenades entre els pretendents al tron que deixà buit Joan VII i que provocà la lluita de dos cosins germans nascuts el mateix dia i a la mateixa hora.

No sé ben bé per què m'entretinc amb l'escriptura d'aquest diari. Jo no havia pensat mai que m'interessaria redactar un llibre de memòries ni un llibre de viatges, ni res semblant. Crec, més bé, que passe hores amb açò per oblidar-me d'altres ocupacions que no em són grates (Escartí 1997, 70).

Amb aquest fragment confirmem, doncs, el que indica Espinós:

La novel·la diari esdevé el motlle ideal per a narrar situacions en què el jo fictici pateix una situació de crisi puntual, on el que importa és ressaltar el procés, els detalls del dia a dia, sempre des d'una perspectiva íntima i domèstica, que destaca més la ressonància interior que els fets mateixos (290).

Seguint amb aquesta idea, el seté n'Arcàngel, ansiós de notícies de l'Illa –“Vaig haver de deixar la meua terra i exiliar-me en aquesta altra, des d'on sé ben poques coses d'aquella i on m'arriben ben poques notícies [...] les espere cada dia” (Escartí 1997, 131), no està interessat pel present ni per la seua nova vida a Xàtiva, sinó que la major part del temps la dedica a viatjar al passat, el qual idealitza, i a recordar anècdotes dels seus moments de glòria (Espinós, 296). Tot i això, també s'ha de destacar que, de vegades, fer aquesta introspecció al món pretèrit li dol. Llavors, si el protagonista ha assegurat, inclús, que escriure és per a ell una distracció –“Anit, mentre esperava la son i em distreia amb aquestes pàgines a què em vaig aficionant més cada dia” (Escartí 1997, 48), quan la tristesa i l'enyor s'apropien d'ell, no pot seguir. No hem d'oblidar que presenciem la decadència d'una nissaga que ha passat del tot al no-res, un món que s'acaba i que no retornarà:

Tota aquesta jornada ha estat de molta malenconia. Com vénen sent-ho les darreres, i per això he defugit d'escriure, en aquest diari meu. En fi, supose que posar per escrit què sent, em dol. Malgrat que això no vol dir que no pense en el passat, ans al contrari, perquè bé que el recorde, en especial quan me'n vaig al Montsant i passege per aquells voltants arborats (Escartí 1997, 107).

Però l'obsessió per la vida passada i abandonada, no vol dir que no ens consten altres detalls de la quotidianitat del present narratiu a Xàtiva. De fet, com exposa Espinós (2007) alguns d'ells són els que serveixen de preludi al protagonista per a desenvolupar els records de la vida anhelada; uns records, sovint, extensos. Espinós ha afirmat al respecte (296): “En alguns moments el noble apunta, tot seguint el model dietarístic canònic, anècdotes o vivències quotidianes.” I podem exemplificar aquesta última anotació, tot seguint l'aportació d'Espinós, recopilant uns quants episodis i anècdotes: la festivitat de Sant Esteve; la pluja; la troballa d'una rata; el soterrar d'una monja del monestir de Santa Clara; etc. Certs records de l'Illa, però, s'insereixen sense cap mena de preàmbul ni avís (Espinós), ja que aquesta és la vera voluntat del protagonista:

Aquests dies, a més, pense que deuria posar per escrit tot el que he vist i sabut, en el meu temps, i tot el que sé, dels temps dels meus avantpassats, perquè això serà una manera de fer reviure el passat i de no oblidar el món que és molt probable que ja haja perdut per sempre més (Escartí 1997, 149).

Com hem esmentat adés, *Espècies perdudes* és un híbrid entre el llibre de memòries i el dietari d'exili, que es complementen, i Herrero (2007b) destaca la forma fragmentària de relatar les històries anteriors relacionades amb la vida a Xipre. Com palesa l'estudiosa (2007b: 340), el relat primer de la narració, que recupera el passat immediat de Xàtiva i goja d'un caràcter totalment organitzat, per dies –tot i que amb el·lipsis en la seqüència temporal, es contraposa a les constants analepsis de l'Illa que, per contra, no segueixen un ordre lineal o la seqüència ordenada d'aquest relat primer, al qual interrompen: “Els records m’han anat apareixent sense cap ordre; vull dir, que tan prompte he pensat en els anys en què vaig estar casat amb dona Eudòxia, com aquells altres de la meua infantesa, i també en els darrers” (Escartí 1997, 23). I ací és, aleshores, que els lectors hem de fer l'exercici d'anar acumulant totes les dades que ens proporcionen els *flashbacks* evocats de la terra natal, amb la finalitat de reconstruir “la vida social i política dels sis anteriors n’Arcàngels, des del primer que va ser reconegut ambaixador del regne de l'Illa, així com aquells esdeveniments que ens ajuden a entendre qui és ell i com ha aplegat a un exili injust” (Herrero 2007b, 339).

En darrer lloc, i així com també fa notori Herrero al seu article (2007b); *Espècies perdudes* –que no es divideix en capítols, sinó en dies, ens revela, el 5 de setembre de 1764, que don Arcàngel no ha estat el redactor material del quadern, sinó Joan, el seu domèstic, perquè el primer, mutilat, no pot portar a cap aquesta tasca. El protagonista es dedica durant tota la novel·la, per tant, a dictar a l'amic el que vol plasmar en les seues memòries i deixar-ne constància. Així ho explica el personatge de Joan:

Ell, sense mans, o per millor dir-ho, només amb el dit gros i l'índex de la mà esquerra, no podia escriure. Jo ho feia per ell. Jo era com les seues mans. Per això, a la nit, majoritàriament, em contava les coses com volia que les posàs per escrit (Escartí 1997, 160).

A més a més, noteu com el temps de la narració ha canviat de present a passat. Exacte, aquestes mateixes pàgines són el moment en què el majordom, i ara des de la seua perspectiva, ens fa coneixedors del pitjor dels finals que podria haver tingut el seté n’Arcàngel: amb “vint-i-set ferides, moltes d’elles mortals” (Escartí 1997, 159), l’han mort el matí anterior; però no sabem qui.¹ Finalment, Joan serà qui es quede amb el manuscrit: “ell no em va dir què volia fer amb aquest quadern, de manera que me’l quedaré” (Escartí 1997, 160).

En resum, com ha explicat Herrero (2007b), aquest dietari, que s’enceta el desembre de 1763 i acaba el setembre de 1764, “és tractat a la manera del lament ovidià, com a *mutilació* [...] la pèrdua de la pàtria, de les arrels, una sensació de frustració, i un desig constant de retorn” (Herrero 2007b, 337). Evidentment, quan has de marxar de la terra on ho has tingut tot –i ho has sigut tot, i saps que no podràs retornar-hi, perquè, tot i ben lluny, has de viure d’amagat, no pots fer més que aferrar-te als records que encara et queden d’aquella millor vida que, a poc a poc, va diluint-se. És, si més no, una prosa que reflecteix el contrast entre la plenitud i la mancança; la història d’una “*espècie humana en perill d’extinció*”, tal com ha dit Herrero (2007b, 335). Finalment, no voldriem acabar aquest segon apartat del nostre treball sense tornar a citar l’entrevista que Ordinyana va fer a Escartí en què l’autor caracteritza aquesta obra com: “una novel·la de mirar-se amb enyor o amb nostàlgia el passat que se’n va, una forma de vida, de món que desapareix” (Ordinyana).

¹ El misteri queda resolt a *L’abellerol mort* (Bromera), obra de 2009.

3. Realitat i ficció

Sempre que es parla de la narrativa d'Escartí s'ha de tenir present la seua manera tan particular d'escriure novel·la històrica: la conjugació entre realitat i irrealitat. Escartí insereix en *Espècies perdudes*, el fons d'escenari, la història i els personatges fantàstics, els quals li permeten aproximar els lectors al segle XVIII. Perquè si alguna cosa té de realitat aquesta novel·la que ens ocupa, en concret, és l'ambientació històrica, algunes dades historiogràfiques (que en són més del que pot semblar), uns quants personatges històrics i, sobretot, la ciutat de Xàtiva. La resta és una “pura invenció”, tal com va assenyalar l'autor en l'entrevista que li va fer Lluís Bonada a *El Temps* el 1997. En alguna altra ocasió, Escartí va declarar, a més, que l'escriptura de novel·les històriques li permet agarrar-se a la història quan li convé, però, quan no li convé, deixar volar la part imaginativa o màgica (Ordinyana). Simbor (1997, 197) ha determinat qualificar aquest estil de fer literatura com a fantasticointel·lectual.² Carbó i Simbor, a més, caracteritzen aquest tipus de narracions:

Establecen un pacto de innegable refinamiento con el lector. En realidad le proponen un pacto mágico y erudito sobre la Historia, en el que a unos datos verídicos, es decir, históricamente atestados, se les añaden otros imaginarios, y en muchos casos de origen literario, para construir un mundo ficcional irreal, en el sentido de no haber existido nunca, de chocar contra la información historiográfica. Más aún: la gracia de la narración se basa en un claro enfrentamiento a la verdad de los Anales. Es obvio que un pacto de esta clase es mucho más exigente para el lector que el pacto de una novela o cuento históricos en sentido estricto, pues le exige unos conocimientos enciclopédicos sin los cuales se hunde la posibilidad del juego ofrecido. Claro está que el lector, si le falla la necesaria información enciclopédica, siempre puede establecer un pacto estrictamente histórico, pero entonces hay que reconocer que está leyendo otra obra, necesariamente expoliada del elemento clave (Carbó i Simbor 2005, 166).

I sobre aquesta afirmació, seguint Escartí (2022a) podem dir que la relació històrica remet, d'alguna manera, a què l'autor tracta temes històrics. És a dir, parla de personatges que són ficticis, completament inventats, “fruit de la imaginació i la fantasia”, com diu Herrero (2007a, 260), però que al mateix temps s'enclaven en una atmosfera d'història, de personatges i d'ambientació concreta, real, amb la finalitat d'afavorir la versemblança en la seua narració. Aquests personatges tracten, a més, temes de l'actualitat de l'època en què viuen. A la novel·la apareixen esmentats, per exemple, don Manuel de Sada o Tomàs Vicent Tosca i Mascó, dos personatges que, efectivament, van existir. Tanmateix, Escartí no els tracta com a personatges de la narració, sinó que els esmenta per a contextualitzar-nos i fer-nos saber per quina època ens movem, en quina època cobra vida la història inventada. El personatge central de la novel·la, els coneix:

Allò que hauria d'haver fet, era haver anotat les meues primeres impressions sobre les gents, a mesura que anava coneixent-los: quan era presentat a ells o quan se'm presentaven. I el primer de tot, quan l'intendent i capità general d'aquest regne, don Manuel de Sada, m'assignà la casa on ara habite (Escartí 1997, 68).

Al *Diccionario biográfico español* s'explica que Manuel de Sada, en efecte, va ser capità general de l'exèrcit del regne de València i també governador de la ciutat des de

² Escartí s'inclina més per la denominació: novel·la històrica i fantàstica (Escartí 2022a).

l'1 de desembre de 1759 fins al 2 de febrer de 1764. Per la seua banda, de Tomàs Vicent Tosca i Mascó confirmem, seguint de nou el DBE, que, a més de ser el fundador del moviment *novator*, fou, com reproduceix *Espècies perdudes*, l'autor del *Compendium philosophicum*, obra de 1721:

Com en aquesta ciutat, per exemple, el poble no entén per què serà bo que es facen dos carrers paral·lels i rectes que, eixint del que serà la porta de la seu, avancen en direcció les portes, com va projectar un valencià que es deia Tosca i que m'hauria agradat conèixer, perquè segons sembla fou gran matemàtic, filòsof i home de lletres, com es demostra pel seu *Compendium philosophicum*, que he pogut llegir fa poc (Escartí 1997, 69).

La correspondència intel·lectual, en conseqüència, i seguint de nou l'entrevista amb Escartí (2022a), fa referència a la part erudita de la persona que llig el text novel·lat; aquella de què quantes més dades tens i coneixes, t'adones que tot és ideat. Basat, això sí, en dades històriques verídiques. I realment, aquesta és la clau de la qüestió. Herrero (2015, 289) ho explicita: “Els personatges de la manufactura escartiana esdevindran espectadors d'uns moments històrics –ficcionats– recognoscibles de l'edat moderna valenciana.” En definitiva, percebem en *Espècies perdudes* un bon exemple d'aquest joc en què la història i la literatura poden complementar-se per a fer-nos gaudir.

En opinió d'Àlex Broch (109), “la novel·la històrica és aquella en què el personatge pot ésser fictici o real, però ha d'estar insert clarament en la història, en els fets històrics, aquests han de determinar la seua biografia.” Sobre aquesta qüestió, Escartí adduï que ell prefereix inventar-se els personatges perquè, al capdavall, si es basa la teua història en un personatge històric, s'ha de cenyir a un guió ja preestablert. Amb el personatge de ficció, en canvi, es té més llibertat (Seguí). En segon lloc, parlem de novel·la històrica si aquesta “comporta un temps no viscut per l'autor, perquè si l'ha viscut escriurà crònica o testimoni” (Broch, 109); i, per acabar, l'últim dels aspectes en què es fonamenta la novel·la històrica és el fet que “la història determina el relat, hi ha una acció en desenvolupament i els fets històrics que passen la determinen” (Broch, 109).

A propòsit de la segona característica voldríem afegir que, com resulta evident, Escartí no ha viscut al segle XVIII, però el profund coneixement de l'època en què s'inscriu i la manera com està redactada *Espècies perdudes* ajuden a fer versemblant el relat. Escartí, fins i tot, va afirmar en el *Levante-EMV*: “Juego con esa ventaja de tener muchos datos de antemano antes de comenzar a escribir. El hecho de ser profesor de literatura de los siglos XVII y XVIII me permite conocer bien las épocas” (Seguí). El detallisme minuciós –un aspecte de què també va adonar-se'n Salvador Ortells (2010) en *L'abellerol mort*, les frases sintàcticament llargues, però clares, i el lèxic que utilitza l'escriptor, ens recorden els textos antics. Lluís Bonada va preguntar a Escartí sobre aquesta manera reiterada d'escriure novel·les amb “sabor d'època”, com les va caracteritzar el periodista, i respongué: “M'agrada que les frases tinguen una cadència determinada perquè, al lector, se li encomane el regust dels textos antics” (Bonada).

Finalment, hem de destacar el professor Simbor, que aclareix que una obra com *Espècies perdudes* és novel·la històrica, perquè “mai no arriba al grau del model anterior [...] de pura invenció ahistòrica, ni tampoc a la recreació artificial i efectista d'èpoques passades a la manera de decorats ficticis” (Simbor 1997, 115).

A) Context històric de l'obra

Aquest matí, a la seu, la gent parlava de les mateixes coses de cada dia, en aquesta ciutat tan menuda: els negocis de l'elevació a catedral d'aquesta

col·legial, alguna notícia que ha arribat de Madrid, sobre els afers del rei don Carles III, i poc més, digne d'anotar-se (Escartí 1997, 68).

També deuria haver parlat de com el rei don Carles em suggerí de venir a viure ací, quan jo vaig manifestar el meu desig de no viure a la cort, perquè allà sens dubte potser anava a ser més fàcil que em trobassen els meus enemics, si em buscaven (Escartí 1997, 68).

Amb aquests exemples evidenciem que l'obra s'emmarca en els anys del regnat de Carles III d'Espanya, el tercer Borbó successor de Felip V, perquè, recordem, governà de 1759 fins al 1788 i *Espècies perdudes* transcorre en el període que va de 1763 a 1764. Nomenat rei de Nàpols i de Sicília, des del 3 de juny de 1734, es convertí en Carles III d'Espanya³ després que el seu germanastre, Ferran VI, morís sense descendència l'octubre de 1759. S'encetà així un període de reformes modernitzadores per a la societat espanyola, el qual esperançava la Corona d'Aragó de recuperar els furs abolits pel seu pare amb el Decret de Nova Planta. No obstant, i després de fer l'entrada triomfal pel port de Barcelona el 1759, el rei, encara absolutista, mantingué la política centralista o uniformitzadora característica dels Borbons antics, tot i que ara beuria d'un ambiciós programa de reformes en política interior i exterior, basat en idees il·lustrades.

B) La plaga de llagosta de 1756

Després, per evitar-me el patiment d'aquells records i desitjos, sense dubte, m'ha contat coses de la plaga de llagosta que va assotar la ciutat i aquest regne en l'any 56, i m'ha contat com una cosa extraordinària que les nuvolades d'aquells insectes arribaven a cobrir la llum del sol; també m'ha dit com les gents de la ciutat, per ordre del capítol dels regidors, eixiren a donar mort a aquelles ferotges menjadores de collites, sense massa èxit, i les processons que es feren. M'ha relatat, també, les processons, que féu la ciutat i el capítol de la col·legial, i com varen traure pels carrers el Crist del Carme, que és la imatge més miraculosa que tenen i la que mou més devoció i pietat entre els xativins. Li he dit que tot això, o una bona part, ho coneixia ben bé, i li he contat algun cas, a l'Illa, especialment a la demarcació del Sud, quan les llagostes vénen d'Egipte. Li he dit que aquelles encara són sense dubte més dolentes, perquè són filles i nétes de les de la Bíblia. Ell m'ha dit, però, que totes ho són per igual. I li he dit que sí, que en allò tenia tota la raó, perquè aquelles maleïdes criatures totes deuen descendir d'una sola, que obra sempre per manament del dimoni. I li he dit rient. Ell no sé si m'ha entés (Escartí 1997, 103).

Aquest és un fragment de la novel·la que presenta la conversa mantinguda entre dos personatges de la ficció: el protagonista xipriota, don Arcàngel, i fra Gaspar, un seu amic xativí i monjo, a qui “no sembla que li interessin la política –si exceptuem els seus records de la guerra i de la família, que hagué de fugir, per austriacista– [...], sinó els aspectes més simples de la vida” (Escartí 1997, 103). Don Arcàngel recull en el dietari que fra Gaspar ha estat explicant-li la plaga de llagosta, documentada, que va esdevenir-se el 1756. Però més concretament, han estat parlant de com va viure's aquesta plaga a la ciutat de Xàtiva. Quant al present narratiu, per tant, ja havien passat uns anys des que havia ocorregut, però, com és lògic, deixà una forta petjada en la població. Fra Gaspar li ho conta a don Arcàngel com una mena de dada curiosa.

³ Carles IV per a l'antiga Corona d'Aragó, que proclamà l'arxiduc Carles d'Habsburg com a Carles III arran la Guerra de Successió espanyola.

Gràcies a l'estudi d'Armando Alberola (2003) sabem que la plaga de llagosta, iniciada a Extremadura el 1755, arribà a València l'estiu de 1756 i, en provocar la ràpida i immediata mobilització de ciutats i viles, s'allargà fins al 1758. Fos com fos, està documentat que al segle XVIII, en la societat i l'agricultura valencianes es provocà una gran crisi motivada per la coincidència de l'acció funesta i devastadora de la plaga de llagosta amb els efectes d'una meteorologia adversa, la qual afectà a la producció del cereal (Alberola 2003). I pel fet que la plaga s'associava al càstig diví (era vista com a conseqüència dels pecats comesos per la població), el poble, a més d'optar per les mesures i mètodes d'actuació recollides i recomanades pel govern el 1755 a la *Instrucción formada sobre la experiencia y práctica de varios años para conocer y extinguir la langosta en sus tres estados*⁴, d'escàs efecte i molt rudimentàries, segons Escartí (1998, 432), s'inclinava per unes altres opcions de caire espiritual amb l'objectiu d'exterminar-la. Així doncs, la plaga de llagosta de 1756 “pese a su carácter excepcional, ha constituido uno de los flagelos más terribles para los campos de cultivo” (Alberola, 12).

Si bé és cert que l'estat natural de la llagosta és restar en solitud, Escartí –que també dedicà alguns treballs com a historiador a l'estudi d'aquell fenomen a Xàtiva, puntualitza (1998) que el comportament gregari apareix en el moment en què es donen unes condicions ambientals favorables per als insectes, els quals fan possible que una zona concreta es transforme en *focus de gregarisme*, el lloc “on s'inicia la plaga” (Escartí 1998, 428).

Certifica Alberola (2003) que des del segle XV s'han documentat casos de plagues de llagosta en territoris de la geografia valenciana, però nosaltres veurem amb deteniment la plaga de l'any 1756, la cronologia de la qual ens facilita el mateix historiador. Irrompé en el sud de València pel Corredor d'Almansa i anà avançant:

Xàtiva recibió a la langosta el día veintiuno de julio con un acuerdo del gobierno municipal que asumía el pago de las misas celebradas para prevenir las consecuencias de la plaga. Dos días después, ante la constante llegada de oleadas de insectos que ya cubrían todo el término, arbitraba el pago de un real por arroba de langosta muerta, quemada o enterrada y determinaba sacar en procesión la imagen del Cristo del Carmen. Al día siguiente se dictaban medidas precisas para intentar extinguir la plaga, las cuales propiciaron el despliegue de una intensa actividad por parte de los setabenses que obligaría a rebajar hasta un sueldo por arroba la anterior gratificación con el fin de salvaguardar la liquidez de las arcas municipales. Y es que los vecinos, perfectamente organizados por barrios y pertrechados con los más diversos útiles, salían al campo a combatir la langosta acudiendo, con posterioridad, a depositar las cargas a los lugares previamente establecidos para ser quemadas o enterradas (Alberola, 25).

Seguint Alberola (2003), malgrat que la plaga, després d'assolar ràpidament tota classe de camps, de cereals o de fruits, semblava extinta a finals d'agost de 1756, tornà a reproduir-se el 1757 i no desaparegué fins l'agost de l'any següent, de 1758. Per aquesta raó, va empitjorar i agreujar-se encara més la situació tan delicada que travessaven les localitats valencianes atacades, que si ja ho havien perdut pràcticament tot, la “destrucció reiterada de las cosechas”, en paraules de l'historiador (Alberola,

⁴ Escartí afegeix: “En aquesta, a més d'indicar-se les tècniques per a la captura i extinció de l'insecte, s'orienta a les autoritats públiques sobre el temps en què deu fer-se, tant a nivell de les estacions propícies, com de les hores del dia en què resulta més fàcil a causa de la inactivitat de l'animal” (1998, 432).

33), les enfonsaria per complet. Els ciutadans demanaren al govern, per tant, el retard del pagament d'impostos.

Anteriorment hem introduït que el poble, per a intentar posar fi a les plagues, no només seguia les instruccions del govern, sinó que també s'aferrava a l'element religiós i màgic, tal com ho ha definit Alberola (7). Però, què feien els ciutadans i per quina raó? Escartí ho explica: "L'acció religiosa contra la plaga consistia en la celebració de processons, misses solemnes [...] Aquestes pràctiques gaudien de la devoció popular i aglutinaven a la totalitat de la població" (432). I encara, arrodoneix el discurs que clarifica la qüestió:

Les plagues, associades des de les lectures bíbliques, –a través dels sermons, sens dubte, al càstig diví, eren per a la mentalitat de l'època un esdeveniment extraordinari i com a tal, sols amb la invocació de la misericòrdia divina podien ésser combatudes. Per aconseguir-ho es desplegaran tota una sèrie de rituals i manifestacions religioses que s'emmarquen en l'àmbit de la pietat popular i que són reveladores d'una espiritualitat que no sols és patrimoni dels estaments no privilegiats sinó que hi participaran el rei i els seus ministres i, amb ells, la noblesa laica i les jerarquies eclesiàstiques (Escartí 1998, 434).

Així doncs, els ciutadans desesperats perquè les solucions que ordenava el govern no bastaven i perquè tenien aquella sensació d'haver traït "l'altíssim", que irat pels pecats els hauria castigat amb la plaga de llagosta, buscaven la manera més adequada d'aconseguir el seu perdó. Feien, en paraules d'Alberola (36), "todo lo que fuera necesario con tal de mitigar su ira y conseguir un retorno inmediato a la normalidad." Alberola manifesta (37), a més, que és en aquest sentit que qualsevol celebració espiritual com ara rogatives, misses, processons, trasllat d'imatges, benedicció de camps i, fins i tot, exorcismes, eren solucions més que acceptables per al col·lectiu valencià. Combinaven, doncs, "la metodologia de la *Instrucción* con el recurso a lo sobrenatural" (Alberola, 38). Alguns abans i uns altres més tard, però els pobles començaren el procés religiós ja el 14 de juliol de 1756, que no acabaria fins a l'agost, quan es creia que la plaga s'havia donat per vençuda. Sobre la realització de misses i processons que es feren a Xàtiva per a intentar pal·liar la catàstrofe agrícola de 1756, aquesta aportació d'Alberola és decisiva:

Xàtiva había acordado el trece de julio de 1756 preparase para el combate contra la langosta con la celebración de veinticuatro misas preventivas, tres por cada una de las ermitas radicadas en el término. El día veintitrés, momento álgido de la plaga, se optó por sacar en procesión al denominado Cristo del Carmen que se custodiaba en el convento de los frailes carmelitas (40).

I noteu ací com el que ha afegit Escartí a la novel·la, sobre el Crist del Carme, és el que va passar a Xàtiva el 1756. Està ben documentat que els valencians optaven per solucions de caràcter espiritual, durant els atacs de llagosta, per aturar l'insecte; i a Xàtiva, en efecte, una de les opcions a què es va recórrer fou rodar la imatge de Crist en processó pels carrers de la ciutat. A l'últim, però, res no donà fruits contra l'ortòpter. Com assegura Alberola (53), tampoc va aportar cap milloria que Ferran VI, l'octubre de 1756, ordenara que la relíquia de Sant Gregori visitara les localitats afectades amb la intenció que la plaga no es reactivara.

Com s'ha vist, aquesta plaga de 1756 no és un fet que s'ha inventat el novel·lista; ell ficcionalitza la qüestió, però aquesta té una base documental darrere. Fins i tot, Escartí l'ha estudiat en profunditat, per tant, és un episodi històric que interessa l'autor i per aquesta raó el va voler fer present a *Espècies perdudes*. En relació, el mateix Escartí va

assegurar: “No pense en el lector quan escric les novel·les. Escric coses que m’interessen a mi i, en la mesura que sóc un home d’avui, interessaran els lectors d’avui” (Bonada). En una altra ocasió, responent al per què de centrar la novel·la en els aspectes més foscos i quotidians del XVIII –com ho són les plagues, enuncià: “Perquè són els més interessants. La normalitat és molt poc atractiva i la anormalitat és sempre més morbosa, atrau més al lector [...]” (Ordinyana).

C) La catedralitat de Xàtiva

A mi m’han exposat la qüestió succintament; i les pretensions de ser catedral, per part de la col·legial d’aquesta ciutat, no em semblen massa desraonables. S’hi ha al·legat raons històriques, pel fet que ja hi hagué una seu bisbal, en temps dels gots, que són els pobles que habitaren Hispània després dels romans; i se n’han afegit d’altres molt més pràctiques, com ara que l’arquebisbe de València no ha fet tantes i tan continuades visites com demanaven i demanen sempre els fidels, o la gran extensió i la superabundància de les rendes i l’excés de les ànimes de la diòcesi valentina (Escartí 1997, 27).

Aquest és un dels fragments d’*Espècies perdudes*, el present narratiu del qual és la segona meitat del segle XVIII, que ens fa partícips d’un dels temes fonamentals de la història eclesiàstica de Xàtiva: la pretensió de recuperar la seu bisbal. Aquella voluntat continuadament reclamada, que es va veure’s frustrada i que tenia com a motor principal, doncs, convertir la seu de Xàtiva –com es coneix avui dia– en catedral. *La catedralitat de Xàtiva. L’església xativina dels segles XVI, XVII i XVIII*, estudi d’Agustí Ventura, ens servirà de recolzament per a resumir la qüestió.⁵ Explica Ventura (2012) que Xàtiva, en temps visigòtics, i com afirma Escartí a la novel·la, va ser Seu episcopal: “s’hi ha al·legat raons històriques, pel fet que ja hi hagué una seu bisbal, en temps dels gots, que són els pobles que habitaren Hispània després dels romans” (Escartí 1997, 27). De fet, serà un dels arguments més recurrentment utilitzats pels xativins per aconseguir la catedralitat. Durant l’edat mitjana hi hagué alguns intents de recuperació, com exposa Ventura al seu volum, però Xàtiva només aconseguí que el 9 de desembre de 1414, el papa Benet XIII erigira l’església en col·legiata. Un detall que Escartí incorpora en la seua novel·la també. En temps d’Alfons el Magnànim es va tornar a intentar aconseguir la catedralitat, però València isqué en defensa dels drets propis i aquesta qüestió de la catedralitat, que no acabarà mai de fructificar ara per naps ara per cols, va veure’s una altra vegada frustrada, com en altres ocasions posteriors, ja en l’edat moderna (Ventura 2012, 27-39).

Escartí, que coneix aquesta trajectòria històrica explica com, per tal d’argumentar la sol·licitud de l’església xativina, “se n’han afegit d’altres [raons] molt més pràctiques, com ara que l’arquebisbe de València no ha fet tantes i tan continuades visites com demanaven i demanen sempre els fidels, o la gran extensió i la superabundància de les rendes” (Escartí 1997, 27). Ja durant el regnat de Carles III, en què s’ambienta bona part de la novel·la, Escartí ens diu com:

En aquests dies de l’any que acaba, la nova que corre per aquesta ciutat es refereix al pleit que mantenen el capítol de la col·legiata i els senyors regidors,

⁵ Tenim tant confirmat per part d’Agustí Ventura com del mateix Escartí, que la figura del cronista va servir d’inspiració a l’escriptor per a crear un personatge del segle XVIII, don Agustí: “Aquesta nit, quan parlem vora el foc, a casa de don Agustí, els seus estimats amics don Pere d’Albalat i don Enric, em preguntaran per la carta. Jo mentiré [...] No vull que ningú no sàpia que a hores d’ara probablement ja sóc, al meu país, solament un nom poc grat d’un passat que ningú no vol estimar-se [...]” (Escartí 1997, 54).

per una part, contra l'església metropolitana de València, per l'altra. I la qüestió, de la qual he procurat informar-me dels millors coneixedors, es preveu llarga i de resolució que difícilment deixarà contents a tots. Perquè ara tothom espera noves de Roma, o de Madrid, i ja s'ha dit que aquestes tardaran molt a arribar. I això per causa que el senyor arquebisbe don Andreu i els senyors del capítol de la ciutat de València tenen qui els valga ben bé, a la cort; i a la cúria del papa també (Escartí 1997, 27).

D'acord amb Ventura (2012), els xativins pensaven que Carles III, d'esperit més reformista que els monarques anteriors, seria una opció viable per a aconseguir recuperar el que tant anhelaven. Així doncs, Xàtiva decidí redactar dos memorials el 1760: un del capítol de la Seu, el qual recollia i ampliava els arguments que es van utilitzar 80 anys abans, el 1688, i un altre de l'ajuntament. El primer, editat, es repartí per tota Espanya i el seu contingut, que fou publicat per Vicent Boix a *Xàtiva, memorias, recuerdos y tradiciones*, el descriu Ventura (2012, 42-43) breument. Escartí, en *Espècies perdudes*, recorda el litigi entre Xàtiva i València que, a pesar d'iniciar-se el 1760, no expirà fins a gairebé el 1770; i el novel·lista centra l'atenció en l'advocat Laforcada. Durant el procés, don Arcàngel, el nostre protagonista, es troba a Xàtiva:

Ara bé, segons m'han dit, el capítol de la seu de València presentà un breu del papa Benet XIII en què apareixia una clàusula que obligava els canonges de Xàtiva a renunciar, en prendre posició de la canongia, a voler erigir en catedral l'església de Xàtiva. I si fóra realment així, poc tindria a fer el capítol d'aquesta ciutat. Però m'ha fet molta gràcia llegir un paper del doctor Laforcada, advocat dels Consells reials, en què aquest s'inclina a favor de la nova seu de Xàtiva, i descobreix fàcilment que aquell breu adduït pels de València és completament fals (Escartí 1997, 28).

Gràcies a Ventura (2012, 46-48), sabem que ambdós crítics van denunciar que el jurament de 1414,⁶ afegit de contraargument per Mayoral, és una falsificació documental. I empenem ara una qüestió que ens afecta i que es desenvolupa en el fragment transcrit de la novel·la. Per què era fals el suposat document de renúncia de 1414? Català donà les claus el juny de 1761, i Laforcada les va corroborar en novembre. Les sentències no tenen desperdici, però com que tots dos al·leguen tantes crítiques demolidores, i no podem desgranar-les totes, ens remetem a l'estudi de Ventura. Tot plegat, com al·ludeix l'autor (2012), no era possible que la butla de concessió de la col·legiata sense cap condició s'expedira el 9 de desembre de 1414 i que el famós breu adjuntat pels valentins al contramemorial es datara l'1 d'abril de 1414; així com tampoc era possible que passats solament dos dies des de l'expedició de la butla d'erecció en col·legiata els canonges xativins ja hagueren fet el suposat jurament de no pretendre elevar l'església a catedral. És, en paraules de Laforcada, un assumpte "físicamente imposible" (Boix 1980, 341). Escartí, a la novel·la, té en compte aquelles qüestions i fa veure que don Arcàngel llegeix una sèrie de documents que, en la realitat, s'ajusten al que declarà l'advocat Laforcada i nosaltres ho hem pogut palesar amb la lectura de la sentència completa. Reproduïm ara el fragment d'*Espècies perdudes* sobre la qüestió:

Com demostra el dit advocat, és impossible que la butla d'erecció de la col·legial de Xàtiva es donàs el dia nou de desembre de 1414 i que la dita col·legiata ja estigués del tot enllestida dos dies més tard, fins al punt que els

⁶ Aquell que deia que els canonges de Xàtiva juraven al Papa Luna no reclamar més la catedralitat, en el moment que erigia l'església en col·legiata.

canonges de la mateixa anassen a València a jurar que no pretendrien erigir-la en catedral en data d'onze d'aquell mateix mes. I alhora que en dos dies es creava la col·legiata, nomenant-se i prenent la possessió el degà, els prebendats i els canonges, el papa, que vivia llavors a Peníscola –que és una vila del nord d'aquest regne i que es troba construïda quasi dins de la mar–, anava a Tortosa, que és una ciutat molt rica del Principat de Catalunya, expedia el breu ja referit i aquest, per via de correu, arribava a València, des d'on eren requerits els novíssims canonges de Xàtiva perquè es presentassen en aquella ciutat on, amb tot efecte, prestaren l'esmentat jurament i renunciació. I tot això, amb tantíssima premura com es pot ben clarament entendre. En fi, m'ha semblat tan extremadament impossible, i tan absurd, per part del capítol valencià, que ha fallat en un detall tan innocent, que m'he rigut de bona gana, mentre llegia el dit paper. Perquè m'imaginava tots aquells prelats i dignitats d'ací i d'allà, anant i tornant, i reunint-se i jurant i renunciant i fent tot allò amb tanta pressa que en aquells dos dies no podria haver dormit ningú d'ells; i encara que no ho haguessen fet, i que haguessen muntat cavalls més ràpids que aquests que ara tenim, no haurien pogut arribar a temps a res. Així m'ha semblat entendre-ho, en el referit paper del doctor Laforcada, encara que alguna subtilitat no he acabat de comprendre-la bé, perquè és un paper que està escrit en espanyol i aquest idioma em costa d'entendre, malgrat que en escrits el puc capir millor que si me'l parlen [...] A la tarda, quan li he tornat l'imprés al seu propietari, mossén Vicent, li ho he comentat amplament i n'hem parlat més de tres hores, sobre aquest afer (Escartí 1997, 28).

Però, malauradament, Xàtiva, després de tot, no va poder guanyar la causa a la ciutat de València. Segons Ventura (2022), és cert que durant el segle XVIII la qüestió ja estava ben madura (de tantes vegades que s'havia reclamat la seu episcopal) i quasi va arribar a rams de beneir; però ja podia Xàtiva fer l'impensable, que no anava a servir de res:

Mossén Vicent, canonge d'aquesta col·legial de Xàtiva, m'ha dit que ell creu que no es concedirà la desmembració i l'erecció, a pesar que davant dels seus amics xativins no ho diu mai. Jo li he dit que això no es pot saber, amb tanta certesa, si no és que es té algú a la cort, que ho sàpia molt bé. Ell m'ha respost que no coneix ningú a Madrid, però ha argumentat que la diòcesi de València és massa bon bocí per a un sol arquebisbe; i ha afegit que si la parteixen, ni serà ric l'arquebisbe de València, ni tampoc ho serà el futur bisbe de Xàtiva. [...] Finalment, encara, m'ha explicat que l'il·lustríssim i reverendíssim senyor arquebisbe don Andreu Mayoral és home de gran influència a Madrid, i que no deixarà que això passe. Jo crec que, en aquest punt, té molta raó. I així li ho he dit. Encara que certament pense que no faria malament, que hi hagués un bisbe entre aquesta gent tan devota (Escartí 1997, 29).

Ací Escartí fa referència a la cobdícia; un dels motius pels quals els arquebisbes de València negaven rotundament la possibilitat de desmembrar el bisbat de la capital. Tal com s'ha dit, planteja Ventura (2012, 48) que l'únic que s'aconseguí va ser que el 4 de desembre de 1762 s'hi establira el silenci sobre la catedralitat (en el sentit de no acceptar-se'n més memorials ni a favor ni en contra); una prohibició que s'acataria fins al 8 d'octubre de 1769, dos dies més tard de la mort de l'arquebisbe Mayoral. I Escartí, que coneix aquell procés, l'incorpora, com hem vist, a la seua novel·la, tot respectant les

dades històriques que coneix i fent-nos-les versemblants en la xarxa de relacions de don Arcàngel.

D) La Guerra de Successió Espanyola com a base per a crear ficció

Espècies perdudes és una novel·la en què és present el record de la Guerra de Successió espanyola i la crema de la ciutat de Xàtiva. I aquests fets ocupen un lloc significatiu en la narració, segons la crònica del protagonista: “Vaig pensar que açò no era cap altra cosa que una vella vila en ruïnes, per la sensació que em féu veure tantes cases encara amb senyals de l’incendi cruel, després de la guerra, manat amb la sang freda pel rei Felip, duc d’Anjou” (Escartí 1997, 69). I s’encabeix ací un aspecte interessant que ens fa llegir *Espècies perdudes* pensant en la repressió que va patir el territori després de l’episodi d’Almansa, i l’exili dels valencians austriacistes després d’aquesta contesa bèl·lica; la qual propicià un conflicte internacional arreu d’Europa en el segle XVIII, a més d’un punt i a part en la nostra història com a valencians. Escartí a *Espècies perdudes* no diu tant dels antecedents de la guerra ni del perquè va esclatar, sinó que se centra més en la qüestió del setge i la crema de Xàtiva.

2. El setge i la crema de Xàtiva, i el decret de Nova Planta

A 30 de juny 1764. En aquest mes que acaba començà a cremar la present ciutat de Xàtiva, l’any 1707. M’ho ha contat tot fra Gaspar, quan ha vingut, aquest matí, a veure’m i a interessar-se per la meua salut. Aquest pobre frare ja té prop de vuitanta anys, però a pesar d’això encara conserva una memòria prodigiosa. A més, tal com relata les coses, sembla que qui l’escolta també ho haja vist; perquè ell no s’estalvia cap detall, i més concretament en aquest tema de la destrucció de Xàtiva, té la virtut de descriure-ho tot com si passàs en aquells instants precisos, davant seu. De fet, fra Gaspar m’ha dit que ho va poder veure tot molt bé, perquè ell ja tenia més de dotze anys, en aquells anys de la guerra [...] Fra Gaspar, en aquells dies, només era el germà menut de la seua família, que es criava amb els frares del Montsant, com havia decidit el seu pare. Els monjos, en veure la ciutat, després de molts grans combats carrer per carrer era presa per les tropes del cavaller d’Asfeld, que venia victoriós després de la batalla feta als peus del castell d’Almansa, que és un lloc fortíssim en la frontera i ja del regne de Castella, no pogueren fer altra cosa que donar-se també, encara que molts dels seus havien estat clarament i decididament partidaris del rei don Carles III, i a favor seu havien predicat, i fins i tot escrit. Perquè en els mesos immediatament anteriors a caure la ciutat en mans de les tropes dels Borbó, alguns nobles i poderosos d’aquesta ciutat començaren a veure la conveniència de fer costat al francès, contra el parer del poble i de la major part del país; i per això tothom començà a escriure pasquins a favor o en contra dels uns i dels altres, i els posaven per tota la ciutat. I els frares del Montsant també en varen escriure. I això, que m’ho ha relatat el meu interlocutor com una cosa inaudita, sé dir que també passava a l’Illa: allà, durant les dues Guerres Successòries, la Ciutat es va omplir de pasquins, i molts en vers i de gran llargària (Escartí 1997, 111).

Escartí, en resposta a la pregunta que va plantejar-li Ordinyana a sobre per què va decidir ambientar la present novel·la a Xàtiva, va respondre així: “Perquè Xàtiva és la millor ciutat del país, està relativament conservada, té l’entorn, les muntanyes, el castell, la part màgica, la part espiritual, el simbolisme de la ciutat que va caure i es va saber regenerar dignament” (Ordinyana).

De fet, la lectura del text d'Escartí ens basteix d'informació que després es pot contrastar a través de la documentació. I citarem només un cas. Sabem que els soldats que havien lluitat a Almansa van demanar ajut a miquelets catalans i valencians, al càrrec de Josep Marco *El Penjadet*,⁷ i que la ciutat va ordenar la formació de barricades, d'una segona muralla, d'obstacles i murs de tot tipus per tal de frenar l'avanç de la soldadesca enemiga. Així mateix, segons la cronologia de Ramírez-Blesa (2007), reconeguda la zona el 20 de maig, l'atac borbònic a Xàtiva va començar el 24 de maig de 1707 i s'estengué fins al 6 de juny de 1707, quan van rendir-se els últims austriacistes defensors. Així ho explica Escartí a través del dietari de don Arcàngel:

Però tornant a fra Gaspar, crec que ell, llavors, no ho podia entendre tot i algunes coses em fa l'efecte que les interpreta i les explica ara més que no les recorda d'aquells dies, com és natural, si es té en compte l'edat que tenia. Ell, que encara era massa menut per fer res, fugí en companyia de dos germans seus de religió i es refugiaren en una alqueria pròxima a aquesta ciutat, passava el temps entretingut a veure les evolucions de la gent de la ciutat i dels soldats, que ara disparaven per uns llocs, ara per uns altres. I en especial, li agradava veure com les bales dels canons dels francesos s'estellaven contra la muralla, sense fer res pràcticament. I a l'ensem es portà a cap el primer atac dels francesos, que fou pel raval; però hagueren de tornar-se'n arrere, incomodats pel foc del baluart, que els llançava foc continuadament des de la cova dels Coloms. Després vingueren els dies en què pels carrers es disputaven la possessió de cada edifici. Els ciutadans, ajudats pels anglesos i alguns miquelets catalans que s'havien refugiat, amb fustes de tota classe, com ara bigues i jàsseres, i amb terra i rajoles i tot allò que podien aprofitar, s'havien atrinxerat, per diversos punts, de manera que, quan caigueren les muralles –que són realment fortíssimes–, en poder de l'enemic, poguessen resistir-los encara aquells seus habitants heroics (Escartí 1997, 112-113).

En aquest fragment d'*Espècies perdudes* Escartí hi fa referència de la preparació prèvia dels xativins a l'assetjament borbònic; i tot i que no menciona Miquel Purroi, sí que conta que els ciutadans reberen ajuda d'anglesos que venien d'Almansa i de miquelets austriacistes: un fet verídic. A més, també fa menció de la formació de barricades i d'obstacles. Tanmateix, la voluntat i esforç dels austriacistes per resistir no duraria gaire. Asseveren Ramírez i Blesa (26) que una vegada arrancat el setge, després de destruir la muralla i de patir el foc i els atacs dels de Xàtiva,⁸ els assetjadors, que ja havien guanyat els extramurs i el nucli urbà en un saqueig acarnissat, arribaren a la Costa del Castell: el refugi de la major part de la població aterrida per la duresa de la batalla i la crueltat borbònica.

En opinió de Ramírez i Blesa (27), els últims dies de maig, doncs, Miguel Purroi, instigat pels ciutadans i contra la seua voluntat, es veié obligat a capitular. La fam i el fred foren el detonant perquè les famílies refugiades a la ciutadella demanaren la rendició. Però continuava havent-hi gent d'un parer diferent. Per tant, els conformes amb la capitulació, els habitants, retornaren a les seues cases, destruïdes, però aquells

⁷ De bandoler va passar a militar proaustriacista. Nascut a Algemesí el 1665, morí al mateix lloc el 1732. L'estudi de V.J.Escartí (2012), també d'Algemesí, ha fet possible conèixer les dades. A més, l'autor l'incorpora a la novel·la: "Foren els anys de la vinguda de gents, pròpies i foranes, com m'ha contat fra Gaspar. Els seus, però ja no tornaren: eren família directa del Penjadet, que fou persona de gran influència en el temps de la guerra, i sempre a favor dels Àustries" (Escartí 1997, 117).

⁸ Ho diu també Escartí a *Espècies perdudes*: "[els francesos] hagueren de tornar-se'n arrere, incomodats pel foc del baluart, que els llançava foc continuadament des de la cova dels Coloms" (Escartí 1997, 112).

que no volien perdre la partida, com el mateix Purroi i uns 800 soldats anglesos, es tancaren a la fortalesa i seguiren amb la causa fins a, més o menys, el 6 de juny, quan després dels darrers bombardejos francoespanyols acabà la primera part de la destrucció de Xàtiva (Ramírez-Blesa, 29). Al respecte, llegim en *Espècies perdudes*:

La bona qüestió és que quan entraren els francesos i els castellans, aquests lluitaren molt bravament contra els naturals de la ciutat i el destacament reduït d'anglesos i catalans escapats de la desfeta d'Almansa que hi havia, tots els quals, a la fi, no pogueren fer altra cosa que refugiar-se als convents de Sant Francesc, de Santa Tecla i de Sant Domènec, i el poble pujà a l'albacar o ciutadella que és la part de les ermites i la part de la ciutat més vella i que llavors, com ara, quedava dins d'una segona muralla, que marcava el perímetre de l'antiga ciutat (Escartí 1997, 113).

Però tornant al cas cruel de Xàtiva, puc dir, segons m'ha referit fra Gaspar, que quan a la fi ja es va donar al cavaller d'Asfeld, les gents refugiades a la ciutadella baixaren a les seues cases, o per millor dir-ho, a les ruïnes de les seues cases, i els anglesos, alguns catalans i els partidaris destacats de don Carles III pujaren als castells. A primeries de juny, però, els d'allà dins, per la fam, es varen retre també. Tot semblava que havia acabat. Tanmateix, d'Asfeld informà tan vivament el rei Felip de la resistència fortíssima que havia oposat Xàtiva a les seues armes que el rei, per aquelles indicacions, tot i la rendició que ja s'havia produït i el temps que havia passat, ordenà fredament que la ciutat fos incendiada perquè cremàs com una torxa de vergonya per als seus moradors, els quals havien estat traïdors, segons ell manifestava en el decret que en féu (Escartí 1997, 113-114).

Escartí presenta les següents qüestions verídiques i documentades en el seu discurs: la qüestió de la crueltat filipista; el fet que el poble va haver de refugiar-se a la ciutadella (és a dir, la Costa del Castell, que ja hem introduït); la rendició dels ciutadans; i la també rendició d'aquells que havien decidit continuar batallant, però que, a l'últim, van haver de capitular. I en efecte, açò va passar el 6 de juny; "les primeries de juny" (1997, 113) de què parla Escartí en *Espècies perdudes*. I al voltant d'aquesta rendició de 6 de juny, asseguren Ramírez i Blesa (29) que durant cinc dies van succeir-se escomeses de la tropa borbònica, però com que els murs de la muralla xativina no van poder fer front als atacs, van esgotar-se les possibilitats de victòria al suport austriacista, que hagué de capitular. Llavors, rendits perquè sabien que les opcions per resistir eren pràcticament inexistents, els defensors marxaren cap a Catalunya. I s'iniciava ací la segona part d'aquesta història de la vida de Xàtiva.

Sabem que Felip V, no conforme amb el triomf i aconsellat pels assessors que l'envoltaven, determinà satisfer-se amb aquest càstig tan desmesurat que no només implicava reduir la ciutat a ruïnes, sinó també deportar a Castella aquells que havien estat rebels i buidar de soca-rel la ciutat. I Escartí inclou en la novel·la aquesta decisió de Felip V de cremar Xàtiva.

Ramírez i Blesa (34) sentencien que la data de la crema, executada per d'Asfeld i José Antonio de Chaves, és el 19 de juny de 1707. Subsegüent a la ja referida expulsió dels habitants, doncs, els soldats botaren foc en molts llocs de la ciutat. L'incendi, que duraria una o dues setmanes –i no tot un any, com al principi pensaven els historiadors,⁹ segurament fou "selectiu, ordenat, i amb efectes més reduïts del que fa pensar tota la

⁹ Ramírez i Blesa (2007) proposen una data d'inici i una d'acabament. La crema començaria el 19 de juny i acabaria el dia 28 del mateix mes.

historiografia romàntica del segle XIX” (Ramírez-Blesa, 37). A més a més, Agustí Ventura ens va fer conèixer que Xàtiva, en efecte, va cremar-se en gran part, però no tota, ja que si fos així, no veuríem els palaus, esglésies i temples que queden dempeus avui dia (Ventura 2022). Evidentment, no es lliuraren completament del foc, però les flames, sobretot, arruïnaren cases i edificis oficials. Gràcies a Ramírez i Blesa (36) sabem que Josep. M Minyana va calcular una huitantena d’edificis que romangueren intactes. Escartí, a *Espècies perdudes*, explica totes aquestes dades històriques de la següent manera:

Els soldats encarregats de cremar els edificis –que havien de ser tots, encara que després se’n respectaren molts perquè els seus propietaris s’encarregaren de demostrar la seua fidelitat al rei Borbó– calaven foc a les cases, i en alguns casos, quan havien rebut ordre de no cremar i només fer el senyal d’incendiar, ho feien també, encara que per afavorir aquell propietari o aquell altre. Però segons m’ha explicat fra Gaspar, allò era solament un teatre, i no cremaven realment res. Tanmateix, com que el vent manava sobre el foc i les flames d’aquest són molt difícils de controlar, una vegada que s’han fet grans, el foc anava per on volia i passava d’una casa d’austriacistes a una altra dels borbònics, perquè el foc no coneix d’amics: tot cremava, doncs, amb grans flames i fums espessíssims que pujaven fins al castell. I de la mateixa manera que passà en aquell sentit, també és degué donar en els casos contraris, com bé es pot veure en aquesta casa on visc jo, que tot i ser dels austriacistes, no fou incendiada. A més, també se salvaren algunes cases de religió –i alguna havia estat enderrocada durant la guerra i tot, en especial la del monestir del Carme, per por que els francesos es feren forts allà fora– i les parròquies i certes dependències de la ciutat, com ara l’Almodí, i algunes cases del carrer Montcada, i l’hospital i la seu, que llavors la construïen i es trobava més endarrerida que no ara. I m’ha dit l’esmentat frare que ell comptà, després, els edificis que havien restat en peu, i n’arribà a comptar només uns vuitanta. I diu que la ciutat va estar cremant durant prop de deu o dotze mesos. La qual cosa no em sembla del tot impossible (Escartí 1997, 115-116).

Escartí, en el fragment anterior, integra subtilment la dada històrica que només quedaren intactes 80 edificis. A més d’això, el personatge de Fra Gaspar també és un dels que opinaven que l’incendi va durar gairebé un any, cosa que és plausible perquè la novel·la transcorre entre 1763 i 1764 i aquest punt de vista és el que es tenia fins anys enrere. Ramírez i Blesa (38) expliquen que una errònia transcripció de la crònica de fra Carlos Castañeda, en què s’assegurava que el foc s’havia allargassat des del 19 de juny de 1707 fins a l’1 de març de 1708, és “la culpable”. Aquesta afirmació no consta al text original. Com era possible que l’incendi durara més de huit mesos? No tenia sentit. A la fi, Escartí fa opinar al seu personatge principal, que “a l’últim tot desapareix, certament, i no res és etern” (Escartí 1997, 118). I don Arcàngel s’hi pronuncia al respecte de la crema de Xàtiva:

Foren uns temps horrorosos, certament, si faig cas del que m’ha dit fra Gaspar. I crec que diu tota la veritat: encara n’hi ha cases que mostren haver estat incendiades, i d’altres són testimoni del fum que s’hi féu, com ara aquesta mateixa en què jo habite, que es troba ennegrida per les parts altes, pel fum de les del veïnat; i són nombroses les cases en ruïnes i assolades, especialment a la part alta de la ciutat i al raval (Escartí 1997, 116).

Però la història no va acabar ací, el 29 de juny de 1707 s'implantà el Decret de Nova Planta, una de les mesures més transcendental i coneguda, que implicava la supressió dels furs o la legislació pròpia d'Aragó i de València, els quals deixaven de ser regnes i, per acabar-ho d'adobar, quedaven sotmesos al regne i lleis de Castella. Aquesta mesura, que va ser criticada per tots els estaments valencians, va derogar el règim foral, els privilegis i el sistema de pactes, a més de fulminar els òrgans d'autogovern i la legislació pròpia de tots dos regnes. Don Arcàngel, que s'havia referit a la sentència de cremar Xàtiva com a un "decret i extrem cruel" (Escartí 1997, 114), afegeix fent referència a l'abolició dels furs de València:

Una crueltat que també es va veure en l'anul·lació dels furs i privilegis de la ciutat i del regne de València. Perquè si bé aquest territori majoritàriament s'havia mostrat austriacista, no ho havien estat bona part de la seua noblesa, la qual era castigada també, i per tant, injustament. I això, al remat, no és cosa que porte beneficis: els nobles que es veuen humiliats per aquella causa, acaben sentint-se amb el dret a revoltar-se, com passà a l'Illa, encara que per altres motius. I ací, conec alguns de la noblesa que pensen el mateix i que conspiren com saben i poden perquè els siguen retornats els antics furs. La qual cosa posa de relleu que si es volen portar tots els regnes d'un senyor a la mateixa llei, el millor sistema no és aquest del dret de la conquesta que féu valer el rei Felip d'Anjou [...] la tradició i la força de les lleis d'un regne són sagrades (Escartí 1997, 114).

La ciutat de València, que decidí presentar un memorial a Felip V, negava la rebel·lió i sol·licitava la revocació del decret; però no obtingué resultats positius. Fins i tot, els redactors, Pere Lluís Blanquer, jurat, i l'advocat Josep Ortí i Major,¹⁰ importants filipistes tots dos, acabaren empresonats. Així ho conta Escartí a *Espècies perdudes*, en un fragment en què don Arcàngel recorda que alguns nobles austriacistes, passats els anys, encara vetlen pels furs i privilegis de València. Fixeu-vos en el personatge don Marc Antoni Bru, que potser Escartí ha basat en la família dels Bru. Ramírez i Blesa (13) afegeixen que Agustí Ventura va estudiar algunes de les poques famílies xativines, nobles i proaustriacistes, i els Bru eren una d'elles:

Don Vicent de Nubles va dir que, per tradició, la seua família havia estat contrària a la casa de Borbó, des de la guerra, i ell continuava sent-ho, encara que això no ho solia dir davant de ningú, però que en aquell cas ho deia perquè es trobava entre amics com don Ramon i don Marc Antoni i jo mateix, a qui em considerava ja com a tal, per la qual cosa li vaig expressar molt efusivament el meu reconeixement. Després, quan ja els altres també feren vots de les seues idees foralistes, va exposar la seua voluntat d'elevar un memorial al rei, per veure si sa majestat reconeixia les antigues lleis i privilegis d'aquest regne. [...] allò era una mena de conspiració per restablir els furs en el regne, amb el reconeixement del rei don Carles. [...] Don Ramon, després, va desaparèixer un moment de la reunió i tornà amb un memorial imprès a les mans. Em varen explicar, llavors, que aquell escrit l'havia redactat un tal Ortí, secretari del govern municipal de la ciutat de València, en un moment en què es va creure que el rei Felip, que regnava des de feia poc, accediria a entendre la demanda. El resultat, com m'asseguraren, fou l'exili del redactor –que al cap i a la fi obeïa les ordres dels seus superiors– i no traure res la ciutat ni el regne de València. I això

¹⁰ El seu *Diario* ha estat estudiat i editat per Vicent Josep Escartí, per tant, no ens sorprén que es faça present aquest personatge a la seua novel·la.

que allà, segons em varen dir, no es deia res de bo. M'han deixat aquest memorial i m'han demanat que vaja amb compte, perquè és un paper que encara avui podria considerar-se subversiu. L'he llegit aquesta tarda i, tot i que no entenc bé el castellà recargolat en què es troba escrit, crec que l'he entès bé. [...] D'alguna manera, es deia al rei vencedor de la guerra que havia estat un inepte. Encara que, això sí, se li deia molt finament (Escartí 1997, 128-129).

Podríem creure que l'abolició dels furs i dels privilegis fou una simple irritació del monarca, que se sentia traït pel poble valencià, però era un assumpte que anava més enllà. Aquesta nova dinastia es basava en l'absolutisme centralista, i ací és on rau el fet que sota la justificació d'una represàlia irada contra la població, que havia estat deslleial. Dit d'una altra manera, el centralisme que recelava Felip V havia de començar a enfortir-se i consolidar-se i el monarca veié en el dret de conquesta i de rebel·lió una bona justificació per implantar-lo. Finalment, el ja antic regne de València s'havia rendit, però la guerra es mantingué viva a Catalunya (i es mantindrà fins al setembre de 1714, quan caurà Barcelona). Això sí, el 1711 va ocórrer l'imprevisible; l'esdeveniment que posaria punt final a l'enfrontament d'àmbit internacional, quan l'arxiduc Carles heretà la corona d'Àustria que el seu germà Josep I, es convertí en emperador a Viena, i va perdre el suport d'Anglaterra i d'Holanda. Els tractats complementaris d'Utrecht (1713) i de Rastatt (1714), amb què va repartir-se l'Imperi hispànic arreu d'Europa i s'hi redefinia, llavors, tot el mapa europeu, posaven fi al conflicte internacional. S'assolia la pau i els internacionals reconeixen Felip d'Anjou com a Felip V rei d'Espanya. Això no obstant, la rancúnia del poble valencià contra el monarca, a qui no consideraven seu, seguiria viva:

Perquè aquesta ciutat de Xàtiva, després de ser incendiada i reduïda a ruïnes i enderrocs, fou novament fundada pel rei i li posà de Nom Sant Felip, en honor seu, i perquè la va pensar com una ciutat santa, una altra Jerusalem, potser, construïda sobre la fidelitat a la seua persona i per voluntat règia. Foren els anys de la vinguda de gents, pròpies i foranes, com m'ha comentat fra Gaspar [...] Però em fa l'efecte que fra Gaspar no ha oblidat mai –ni ho oblidarà mentre viurà– el foc que assolà la seua casa i s'emportà els seus pares, el foc venjatiu que destruï les vides i les propietats dels seus conciudadans. Per això, mentre viurà, esperarà el dia que puguen tornar a véncer els seus. Encara, en el més profund del seu cor, espera que torne victoriós el rei Àustria i llance fora el Borbó, tot i que aquest ja no és el mateix que va firmar el decret tristíssim per a ell de l'incendi de la seua ciutat (Escartí 1997, 117).

3. L'exili austriacista valencià

De fet Fra Gaspar m'ha dit que ho va poder veure tot molt bé, perquè ell ja tenia més de dotze anys, en aquella anys de la guerra. La seua família, que era austriacista, acabà anant-se'n amb les tropes perdedores, cap Alemanya, i no ha sabut mai més res d'ells. Diu que en foren molts, els que feren la via de l'exili: uns amb més sort, perquè se n'anaren amb el senyor qui havien servit i per qui havien fet batalles, i altres amb menys fortuna, quan ja la ciutat va caure, després d'un setge cruel, en mans dels castellans i dels francesos del rei Felip d'Anjou, i se'ls emportaren presoners cap a Castella, i en el viatge cap a la cort en moriren molts, i especialment les dones, pels molts abusos i maltractaments a què foren sotmeses, com passa en totes les guerres, perquè sempre pateixen les ires dels soldats, que les busquen per pal·liar les seues necessitats d'homes (Escartí 1997, 111).

Aquest fragment d'*Espècies perdudes* representa l'exili i les deportacions patides pels austriacistes després de la conquesta borbònica. Don Arcàngel anota en el dietari el que li ha contat fra Gaspar sobre aquesta qüestió i, junt amb l'estudi que Virginia León (2007) dedicà a l'exili austriacista dels valencians, veurem que tot el que ens conta Escartí en aquestes línies del relat, de manera ficcionalitzada, és el que realment va ocórrer.

Al llarg de la història milers i milers de persones han hagut d'abandonar casa per motius polítics/ideològics: bé perquè eren contraris al règim o la política implantada, i marxaven per voluntat pròpia; bé perquè eren deportats o expulsats del país per manament del govern; bé perquè si romanien corrien el perill de ser assassinats, etc. I pel que fa a la Guerra de Successió, aquesta qüestió no va ser menys. Amb la lectura de l'estudi de Virginia León (2007), ens hem assabentat que aquest fou un exili que “se saldó con dolor y miseria [...] tuvieron que abandonar sus hogares y sus bienes, confiscados o malvendidos con urgencia, para iniciar [...] una nueva vida en otros lugares” (León, 235). I és així que, just després de la batalla d'Almansa, que donà la victòria al pretendent borbònic, molts dels austriacistes, sols o acompanyats, van fugir pel temor que els suposaven les represàlies que els borbònics podien efectuar-ne, o bé per la fidelitat als ideals associats als Àustries. Però no sols això. Com hem esmentat adés, els habitants “rebels” de Xàtiva, per exemple, una de les ciutats que no va rendir-se ràpidament als filipistes i va mostrar una forta resistència, van ser deportats a Castella (León 2007, 236). I Escartí, a la novel·la, reproduïx aquesta afirmació, verídica, de la manera següent:

I altres [austriacistes] amb menys fortuna, quan ja la ciutat va caure, després d'un setge cruel, en mans dels castellans i dels francesos del rei Felip d'Anjou, i se'ls emportaren presoners cap a Castella, i en el viatge cap a la cort en moriren molts, i especialment les dones (Escartí 1997, 111).

A més a més, León (236) destaca que ciutadans de Requena, Alcoi, Dènia i Alacant també patiren aquesta transferència cap a terres castellanès. A partir del triomf de Felip V a Almansa, doncs, explica la historiadora que començà tota una onada de valencians que, des del regne de València, arribaren a Mallorca i a Catalunya, en condicions de misèria, però amb l'objectiu de refugiar-s'hi i lluitar per sobreviure “ante un futuro de vida incierto” (León, 243). Concretament, Barcelona esdevingué la ciutat en què es concentraria el major nombre d'austriacistes, els quals no només provenien del regne de València, sinó també de Castella i Aragó (León). León hi afegeix al respecte: “La pérdida de los reinos de Aragón y Valencia después de la batalla de Almansa en 1707 motivó el traslado de numerosos austriacistas de estos reinos al Principado” (238).

També, afirma León (239-240) que tot i que alguns austriacistes valencians abandonaren el Principat quan acabà el conflicte internacional (amb la Pau d'Utrecht de 1713) i posaren rumb a l'estranger en condició d'exiliats i a recer de l'emperador Carles VI; d'altres, en canvi, van esperar una miqueta més. Obligats, abandonaren terres espanyoles quan caigué Barcelona al setembre de 1714, ja que decidiren fer suport als catalans i continuar imposant-se als borbònics després de conclòs el conflicte europeu. Les famílies dels supervivents que van participar en la defensa de la capital catalana van ser expulsades de Catalunya en el moment que Felip V així ho volgué i s'iniciava d'aquesta manera el que León ha descrit com a “una emigración política forzada,

derivada de una guerra civil perduda” (239).¹¹ Escartí fa aflorar la ideal de l'exili cap a Àustria en aquest fragment de la novel·la:

“Diu [fra Gaspar] que en foren molts, els que feren la via de l'exili: uns amb més sort, perquè se n'anaren amb el senyor a qui havien servit i per qui havien fet batalles i altres amb menys fortuna, quan ja la ciutat va caure, després d'un setge cruel, en mans dels castellans i dels francesos del rei Felip d'Anjou, i se'ls emportaren presoners cap a Castella, i en el viatge cap a la cort en moriren molts, i especialment les dones, pels molts abusos i maltractaments a què foren sotmeses, com passa en totes les guerres, perquè sempre pateixen les ires dels soldats, que les busquen per pal·liar les seues necessitats d'homes” (Escartí 1997, 111).

Tot seguit, és necessari esmentar que, com atesta León (243), les destinacions dels exiliats, on s'arribava sobretot amb vaixells, van ser els territoris del domini de Carles VI –o III, segons es mire; destacant –seguint ara Agustí Alcoberro (101), Itàlia i Viena, la capital imperial. Però l'estudi de León (2007) encara precisa aquesta afirmació. Viena fou, evidentment, un focus de gran atractiu per a molts dels exiliats valencians –la totalitat dels quals es desconeix, ja que era la capital de l'Imperi, però també destacaren Sardenya, Milà i Nàpols. Fins i tot, “no faltó algún valenciano que se asentó en el Sacro Imperio [...] Otros acabaron en Portugal” (León, 243). En relació, més amunt hem vist que la família de Fra Gaspar, inventada per Escartí, va desplaçar-se a Alemanya: “la seua família [de fra Gaspar], que era austriacista, acabà anant-se'n amb les tropes perdedores, cap Alemanya [...]” (Escartí 1997: 111); Casualitat?

El 30 d'abril de 1725 va ser el moment en què, per fi, Felip V i Carles VI acordaren tancar el conflicte i les hostilitats encetades al principi de segle. I malgrat que Carles III no va aconseguir restablir el sistema foral, i que reconeixia Felip V com a monarca, s'acabà la repressió. Ara les persones exiliades pogueren retornar a Espanya sense patir càstigs borbònics i els serien retornats els béns confiscats. Això no obstant, no van ser pocs els valencians que van establir-se de manera definitiva en l'èxode a l'efecte de passar la resta de la seua vida en una “nova pàtria”, els dominis imperials.

4. La Guerra de Successió Espanyola: motiu d'inspiració

Com hem vist, el començament del segle XVIII representà una etapa molt obscura en la història del País Valencià; una història marcada pels conflictes i l'intent d'esborrar la nostra identitat. I si ens hem detingut en aquest breu panorama sobre el conflicte desencadenat pel poder del tron espanyol sense excedir-nos en detalls, és per una bona raó. *Espècies perdudes* reproduceix i ens fa viatjar, d'una manera molt fidedigna, al que va ocórrer. Però encara més. Tota la novel·la pot concebre's com una metàfora d'aquest conflicte i de l'exili massiu cap a Àustria dels nobles valencians que donaven suport a Carles III (Escartí 2022a). Aleshores, si ens hem ocupat a fer aquesta visió àmplia del que van suposar la Guerra de Successió i l'exili, ha estat perquè ací radica el rerefons de l'obra. Ben mirat, don Arcàngel, noble de l'Illa, arriba a Xàtiva perquè ha hagut d'exiliar-se de Xipre pels motius polítics que es deriven d'un conflicte successori. En aquesta situació, el protagonista, que serà cremat en efígie a l'Illa, experimenta de primera mà el que significa la soledat de l'exili: “Jo, en recordar-ho ara, sent la meua soledat en l'exili. Un cos sense vida –d'obra, de ferro– llançat a un buit silenciós i empresonat d'un aljub” (Escartí 1997, 16). Amb personatges inventats, històries

¹¹ Després de la rendició de Barcelona, la majoria de valencians va poder retornar al seu lloc d'origen. Felip V concedí el perdó a les famílies d'austriacistes refugiades a Barcelona que no havien participat en la defensa de la capital catalana (León).

completament irreal, i alguns matisos, la inspiració d'Escartí en la Guerra de Successió Espanyola és ben notòria.

No sabem amb quina finalitat ho ha fet l'autor, ni descartem cap possibilitat, però podem pressuposar que és una mena d'homenatge a aquest període que marcà un abans i un després en la història del País Valencià. A més, considerant que Vicent Josep Escartí és un apassionat de la Història, no ens estranya que la guerra per la corona espanyola fora un motiu inspirador a l'hora de construir la fictícia guerra de successió de la seua novel·la. Dividida en dues guerres, serveix per a entendre per què don Arcàngel és un exiliat i és, per tant, una de les parts fonamentals d'*Espècies perdudes*.

En les següents pàgines sintetitzarem l'inventat conflicte xipriota que pot tenir punts en comú amb el conflicte dinàstic espanyol. Això sí, no hem de buscar el paral·lelisme exacte perquè el mateix Escartí va indicar-nos (2022b) que durant el procés d'escriptura de la novel·la no va seguir la història pel tron de les Espanyes al peu de la lletra. Sí, és cert que per a crear la seua guerra de successió va inspirar-s'hi, però la seua intenció no era que ambdues guerres foren correspondències directes ni rigoroses. Més aviat, i fent servir la llibertat que se li suposa a un escriptor de ficció, va modificar l'ampli coneixement de dades amb què compta com a especialista en la qüestió i li va sorgir el que tenim entre les mans. Així mateix, don Arcàngel, exministre il·lustrat a la seua Illa, Xipre, escriu al seu dietari de l'exili com van esdevenir-se les dues guerres successòries en què ell tingué un paper essencial:

La guerra es feia absolutament previsible des del moment que el darrer senyor de la gloriosa casa dels Lusignans antics no van establir un hereu al seu testament [...] els dos fills de les seues germanes bessones, nats malauradament el mateix dia i a la mateixa hora, necessàriament estaven condemnats a enfrontar-se (Escartí 1997, 42).

Tot va començar amb la mort sobtada d'un rei anomenat Joan VII qui, a més de morir sense descendència, no va tindre oportunitat d'anomenar un hereu.¹² I és per aquesta raó que s'encetaria un conflicte dinàstic entre don Jaume i don Joan, cosins germans i tots dos nebots de Joan VII, que "si es mirava d'acord amb el dret successori, tots dos podien tenir aspiracions legítimes al tron" (Escartí 1997, 86). Carlotins i julians iniciaven una guerra a favor d'un o de l'altre;¹³ i tot i que als inicis governaria don Jaume, coronat com a Jaume VIII després dels quinze mesos que va durar la I Guerra, la situació canviaria un temps després. Fet i fet, durant el present narratiu Joan VIII és qui governa l'Illa "usurpant el tron que no li pertoca" (Escartí 1997, 48). Cal destacar, per tant, que don Arcàngel formava part del bàndol contrari, els carlotins, motiu pel qual porta, a *grosso modo*, tres anys exiliat:

En morir don Joan VII jo em vaig posar al costat dels que ja en aquells dies s'anomenaven carlotins. De fet, ja a la cambra mortuòria ens anàrem posant per grups. Els uns amb els uns, i els altres amb els altres: tot molt perfectament [...] I jo, a més, vaig escollir aquell bàndol perquè sa majestat el rei, en alguna ocasió, m'havia mostrat ben a les clares la seua predilecció pel seu nebot don Jaume, i no per l'altre, don Joan, ara malauradament regnant. Però d'altres no pogueren entendre tan bé les seues intencions, i per això passà el que passà. Perquè sa

¹² El personatge de Joan VII seria l'històric Carles II, ja que tots dos moren sense descendència directa, de fills, i han de buscar una altra via.

¹³ Joc de paraules. El primer grup donava suport al fill de dona Carlota de Lusignan, don Jaume; en canvi, el segon grup, al fill de dona Júlia de Lusignan, don Joan.

majestat degué deixar-ho tot per escrit, en forma de testament. Ara bé, és cert que la seua mort ens va sorprendre a tots. I a ell, també, i que ningú no s'esperava que morís tan de sobte, com si li hagués caigut un llamp damunt, perquè fou posar-se al llit i ja no parlar més, durant els deu o dotze dies de la malaltia, i sense cap millora, ni tan solament durant els instants necessaris perquè pogués haver nomenat un hereu entre els seus nebots (Escartí 1997, 84-85).

Al contrari que a la realitat, a la novel·la no existeix cap testament que establisca la monarquia per a un dels dos cosins –perquè el rei no va tenir temps de redactar-lo, i el futur del poble xipriota es decideix amb la guerra: “la resolució d'aquell conflicte dinàstic, davant l'absència d'un testament, no era gens fàcil. Per això, segurament, la confrontació fou inevitable” (Escartí 1997, 86). Durant més d'un any, per tant, tot i que don Jaume que “havia parlat d'idees de govern i de les reformes necessàries que caldria fer algun dia a l'Illa” (Escartí 1997, 85), era el clar favorit de l'oncle i dels ciutadans,¹⁴ ambdues tropes batallaren feroçment a fi d'apoderar-se els territoris illencs.

En concret, don Arcàngel fou el governador de l'exèrcit carlotí encarregat dels territoris del Sud, de Limassol. I és curiós el fet que, com que a aquest districte “la noblesa i els ciutadans no s'havien mostrat obertament partidaris ni d'un bàndol ni de l'altre” (Escartí 1997, 86), el protagonista els va prometre la creació d'un port franc i, de la mateixa manera que va fer Joan Baptista Basset amb els drets senyoriais, va concedir-los excepcions d'algunes de les contribucions a la corona amb l'objectiu d'aconseguir el seu suport. Els carlotins, imparables, controlaven la majoria de les terres del regne. Conqueriren el Llevant, junt amb la seua capital, Famagusta, així com la ciutat de Pafos, al sud-oest de Xipre, la qual van decretar cremar per rebel; així com els borbònics van fer amb Xàtiva o Vila-real. A l'últim, aquesta primera part de l'imaginari conflicte successor i xipriota, en què don Arcàngel va perdre tres dits de la mà esquerra, es va resoldre amb la reconciliació de don Jaume i el seu cosí germà. Firmaren les paus perpètuas l'any 1734 i açò significava concedir la governació de Llevant, per sempre més, a don Joan:

Cosa que mai degué fer don Jaume, perquè des d'allà s'originà, amb el temps, el colp que acabà amb ell i amb tots nosaltres. Però llavors ell i jo estàvem lluny de suposar-ho, i eren els dies de la victòria. Després de quinze mesos d'aquella Primera Guerra Successòria, ens disposàvem més bé a celebrar la coronació, i jo únicament pensava en aquell negoci: sa majestat m'encarregà totes les cerimònies, que se celebrarien a la Ciutat. Foren els dies de l'inici del triomf. Després vaig ser nomenat ministre General del regne i, més tard, megaduc, com ja he dit, o gran duc, com diuen en aquestes corts occidentals. Començàvem, així, el nostre govern (Escartí 1997, 88-89).

Passats 25 anys d'un govern de despotisme il·lustrat, hi esclataria la II Guerra arran dels contactes entre don Joan i Mustafà III que, de fet, és un personatge que va existir en la realitat i s'enclava en aquesta òrbita de ficció de la novel·la.¹⁵ Don Arcàngel redacta com van seguir-se els fets de la darrera temptativa juliana que el va fer exiliar-se i, és clar, ho fa des de la seua perspectiva:

¹⁴ Don Jaume amb el suport de Nicòsia, capital del regne, del Nord i del Ponent o Oest de l'Illa. El Llevant, els habitants de l'Est, feien suport a don Joan per qüestions d'interessos econòmics amb els turcs i els grecs. Finalment, el Sud, a diferència de les demarcacions anteriors, era indiferent.

¹⁵ *Enciclopèdia.cat*: soldà de l'Imperi otomà des de 1757. Va nàixer a Istanbul el 1717 i morí el 1773.

La II Guerra Successòria va esclatar, en realitat, quan ningú no ho esperàvem. Vull dir que en aquells dies el govern de l'Illa era tranquil, a pesar d'algun inconvenient, com ara l'assumpte del blat. Perquè jo, a més, estava ben assabentat igualment dels contactes continuats entre el governador de Famagusta, don Joan, i el Turc, de nom Mustafà III, que feia pocs anys que havia arribat al tron de la Porta Sublim, on encara està. Per això, perquè em pensava que coneixia totes les seues maquinacions, no vaig creure mai que s'atrevisseren a aixecar-se en armes, contra nosaltres [...] Aquesta, potser, fou la meua errada (Escartí 1997, 141).

A finals de 1758, a la demarcació de Llevant, van haver-hi tot un seguit de males collites de blat i la noblesa i els ciutadans llevantins, per la fam, feren crítica del govern de don Arcàngel i Jaume VIII. Com diu el protagonista, "llançaren fama pública" (Escartí 1997, 142) i redactaren un memorial amb moltes qüestions que, al seu judici, "no eren cap altra cosa que una gran mentida" (Escartí 1997, 143). Llavors, de resultes de la situació contra el govern carlotí acusat de corrupte, depravat i dèspota, "la guerra seria cruel" (Escartí 1997, 145). En aquest passatge Escartí fa hipèrbole de la crema de Xàtiva. De fet, don Arcàngel, encolerit, conta com es dirigí cap al Llevant i arrasà tota la zona amb flames:

Totes les viles que em vaig trobar davant, foren arrasades pel foc. Un foc que en cada cas jo mirava com el d'una foguerada que purificava de traïdors el regne, que aprofitava a netejar el país d'aquelles males gents que buscaven la ruïna del meu senyor (Escartí 1997, 144-145).¹⁶

Els carlotins eren conscients que don Joan, ajudat per les tropes turques, reduïa notablement les seues possibilitats de victòria perquè per molt que a la I Guerra Successòria aconseguiren imposar-se, això fou per un colp de sort. A principis de 1759, dubtant de la seua superioritat guerrillera, temien francament una segona guerra civil, que acabà sent favorable als julians. Al cap de dos mesos d'haver-se sublevat, conqueriren la Ciutat i Limassol i Jaume VIII, que havia advocat pel diàleg, intentà calmar la rebel·lió. Però de res no li va servir. Era el principi del final:

En aquells dies, sa majestat ja es veia quasi perdut i encara va intentar una jugada a la desesperada, com de totes totes em consta. Perquè va voler lliurar-los el meu cap, a canvi de retornar el país a la pau inicial i amb la promesa que ell atendria personalment les seues peticions. Fins i tot, arribà a reconèixer el títol de virrei al seu cosí i li va prometre el meu càrrec, si tornava les aigües al seu lloc. Però ells, que es varen veure així ja quasi amb la corona reial sobre el cap i tota l'Illa en les seues mans, no es varen mostrar interessats a pactar. Ni tan solament escoltaren aquelles propostes. Don Joan, el traïdor, sabia que el seu cosí no li donaria una segona oportunitat. El va perdonar l'any 34, després de la I Guerra, però ara ja no ho faria, després d'haver pogut comprovar què havia fet. Es tractava ja de vèncer o perdre-ho tot. O tot el regne era seu, o ja no tindria res (Escartí 1997, 147).

¹⁶ I es compara a Felip V: "en la darrera guerra, la II Guerra Successòria, a l'Illa, en vaig veure, també, de viles arrasades pel foc; solament que en aquell cas vaig ser jo qui va donar l'ordre que les cremassen [...] I les vaig cremar no quan ja les gents se n'havien anat, sinó mentre encara es trobaven dins els seus habitants, perquè això servís d'escarment i poguéssim posar fi a aquells traïdors" (Escartí 1997, 116-117).

La història conclou amb la fugida “tan poc honorable” (Escartí 1997, 149) de don Arcàngel i el seu domèstic francès, Joan. En el camí cap a Pafos, des d'on Arcàngel i Joan abandonen l'Illa d'amagats, s'hi troben amb un grapat de bandolers julians i un d'ells talla la mà dreta a don Arcàngel: “La qual cosa fou molt més dolorosa que la pèrdua dels tres dits de la mà esquerra, en la I Guerra, com es pot bé creure i entendre” (Escartí 1997, 148). Des de Xipre, passen per Nàpols, Roma, París i Madrid fins a aterrar a Xàtiva:

De Nàpols passí a Roma i amb l'ajuda de bons eclesiàstics aní a París, amb la pretensió de parlar amb el rei de França, don Lluís XV. En aquella cort em varen emparar alguns cavallers a qui coneixia, encara que hi vaig viure d'amagat, per por que em trobassen els agents dels meus contraris. Perquè jo, de Versalles estant, ja vaig saber que empresonaren el meu fill i el meu germà, en un primer moment, encara que després els deixaren lliures; i vaig saber, com sabia tothom que també havien posat pres al rei [...] Jo, en aquells mesos, no creia que el matarien, al pobre don Jaume VIII, com feren, públicament, uns anys després, i amb tanta crueltat. I jo, pel temps de la seua mort, ja em trobava a Madrid, perquè vaig desistir de veure el rei Lluís [...] A Madrid m'asseguraren que el rei faria escriure cartes demanant a don Joan que posàs en llibertat immediatament el seu senyor nebot don Enric, si no volia perdre l'amistat d'un rei tan alt com el d'Espanya [...] Després de totes aquestes estades en corts i de passar hores, dies, setmanes i mesos esperant veure algú, i ja sense esperances si m'ho mire tot fredament, vaig venir a parar ací, a aquesta ciutat tan estranya. No sé què hi faig; no sé què hi faré. Visc, simplement (Escartí 1997, 148-149).

En suma, una vegada instal·lat a Xàtiva, don Arcàngel descobreix què va passar a València al llarg de la Guerra de Successió, i totes les informacions que rep dels xativins el fan reflexionar sobre el seu govern a la terra natal; un govern il·lustrat, de reformes i millores, però encaminat tant a enfortir el poder absolut del rei com a intentar retallar els drets de la resta d'estaments de l'estat. Com explica Isern (1997), aprofundir en la història dels valencians permet al protagonista “establir paral·lelismes entre els seus amics valencians, vençuts per un rei despòtic, i la seva mateixa actuació política que els situa en uns paràmetres molt més propers al bàndol contrari.”

Però en el personatge de don Arcàngel també podem veure representats els austriacistes. Jaume VIII governa feliçment al llarg de 25 anys fins que l'alçament militar del bàndol contrari fa caure en desgràcia els carlotins, que s'han d'exiliar, com van haver de fer els austriacistes. És, seguint Isern (1997), “la incertesa del poder que converteix, en un cop de vent, els antics vencedors en vençuts.” El noble don Arcàngel s'ha d'exiliar, com els austriacistes; però també té característiques, pensaments i idees de govern que queden fora del bàndol austriacista.

És un personatge contradictori, molt interessant, ric i variat, i emmarcar-lo en un bàndol o en un altre resulta complicat perquè, a més d'una psicologia complexa, té una part de borbònic i un altra d'austriacista. Això no obstant, tal com va comentar-nos Escartí (2022a), el rerefons d'*Espècies perdudes*, no del tot clar, tampoc no massa explicat, ni intencionadament volgut és, com hem esmentat a l'inici d'aquest punt final, la Guerra de Successió Espanyola; estudiada a fons pel professor al llarg dels anys. Noteu, per tant, que la vessant d'historiador marca tota la seua producció novel·lística.

5. Conclusions

Al llarg del treball hem proporcionat algunes de les recerques que els especialistes de les qüestions revisades (la plaga de llagosta de 1756, la catedralitat de Xàtiva i la

Guerra de Successió Espanyola) han publicat. I açò ens ha servit per a ratificar que, en efecte, Escartí barreja i lliga dos mons que, perfectament, poden conviure: la ficció i la ficcionalització de la realitat. Evidentment, els tres casos de realitat que hem descrit els hi manifesta Escartí com a novel·lats –perquè *Espècies perdudes* és una novel·la; però tots tres tenen una base verídica en què es fonamenten. I fins i tot, malgrat que nosaltres ens hem centrat en tres qüestions valencianes (i, principalment, xativines), a *Espècies perdudes* no solament són presents dades verídiques al voltant de la realitat valenciana, sinó que està farcida de personatges i dades històriques reals que també es poden documentar. L'autor, professional i apassionat de la història, les coneix ben bé.

Seguint aquesta línia, Escartí podria haver optat per inventar tot el relat i els personatges d'*Espècies perdudes* (sense afegir-hi cap mena de dada històrica i només ambientant-la en una època concreta), però el resultat no seria tan interessant, en la nostra opinió. A més a més, aquest no seria l'esperit novel·lesc de l'algesinenc, la literatura del qual està caracteritzada per la fusió de realitat i irrealitat (en major o menor grau, depenent del cas). En aquest sentit, ha quedat ben palés que l'autor en qüestió escriu novel·la històrica basada en el propi coneixement del passat, el qual ha estudiat a fons durant la seua trajectòria professional. És a dir, mentre escriu la història i els personatges inventats –la història i els personatges escartinians, que s'ha de destacar normalment els inspira en familiars, amics, o en personatges històrics, afegeix les dades reals que considera oportunes per a crear tot un arbre constituït per branques i branques que reals i fictícies, construïran la novel·la, el resultat final. I al nostre parer, aquest afegit de dades de realitat que naveguen sobre la història i personatges ficticis fan la prosa més atractiva per al lector. Sens dubte, se sentirà captivat per totes les dades històriques de què Escartí hi fa ús, pel fet que esdevenen una bona manera d'aprendre més sobre d'on venim. Llegir aquest tipus de literatura pot semblar una tasca difícil, ja que de vegades no coneixem les dades històriques que aporta l'autor, però pot, fins i tot, considerar-se com una forma diferent d'aprenentatge.

Amb les aportacions (articles, estudis i reculls) dels respectius estudiosos s'ha vist i demostrat que l'Escartí escriptor i l'Escartí historiador i filòleg van units i no es poden separar. És el mateix que ocorre amb la llengua, la literatura i la història, que viuen connectades. La literatura, si bé pot recollir i reflectir profitosament la realitat, de vegades no respon al 100% i pot prendre's a mena d'inspiració. Aquest ha sigut el cas de la fictícia Guerra de Successió de l'Illa, un dels arguments principals de la novel·la treballada. Pensem que queda demostrat que *Espècies perdudes* és una obra en què ficció i realitat conviuen, s'entremesclen, i es retroalimenten. Es tracta del que Simbor (1997) va qualificar de novel·la històrica fantasticointel·lectual. Nosaltres hem posat l'accent en analitzar tres dels casos de realitat de la novel·la escollida, documentant-los. Però no oblidem que, al capdavall, aquesta és una novel·la de ficció i la major part de la mateixa és invenció de l'escriptor. De tota la ficció possible que podríem haver ressenyat, ens hem decidit per resumir la Guerra de Successió de l'Illa; una de les parts més importants de la novel·la, i, *ad hoc*, hem descobert que Escartí es va inspirar en el conflicte successori d'Espanya.

Obres citades

- Alberola, Armando. “Procesiones, rogativas, conjuros y exorcismos: el campo valenciano ante la plaga de langosta de 1756”. *Revista de Historia Moderna: Anales de la Universidad de Alicante* 21 (2003): 383-410.
- Alcoberro, Agustí. “L’exili de la guerra de successió”. *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* 20 (2009): 101-114.
- Isaïes Blesa, Germán Ramírez. *La destrucció de Xàtiva en 1707 i el govern de la ciutat en l'exili*. Xàtiva: Ulleye (Una ullada a la història), 2007.
- Boix, Vicent. *Xàtiva. Memorias, recuerdos y tradiciones de esta antigua ciudad*. València: Librerías París-Valencia, 1980 [1^a ed. 1857].
- Bonada, Lluís. “La novel·la històrica és més fantàstica que l'actual”. *El Temps* (26.5.1997): 88.
- Broch, Àlex. *Literatura catalana dels anys vuitanta*. Barcelona: Edicions 62, 1991.
- Ferran Carbó, Vicent Simbor. *Literatura catalana del siglo XX*. Madrid: Síntesis, 2005.
- GDLC: *Gran diccionari de la llengua catalana*. “Carlos III d'Espanya”. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana. <<https://www.enciclopedia.cat/gran-enciclopedia-catalana/carles-iii-despanya>>
- GDLC: *Gran diccionari de la llengua catalana*. “Mustafà III”. Barcelona: Grup Enciclopèdia Catalana. <<https://www.enciclopedia.cat/gran-enciclopedia-catalana/mustafa-iii>>
- Díaz, Maite. “Manuel de Sada y Antillón”. En *Diccionario Biográfico electrónico*, Madrid: Real Academia de la Historia, 2018. <<https://dbe.rah.es/biografias/38987/manuel-de-sada-y-antillon>>
- Escartí, Vicent Josep. “La plaga de llagosta a La Ribera: Algemesí, 1756”. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* 63 (1988). 427-442.
- . *Espècies perdudes*. València: Tres i Quatre, 1997.
- . *L'Abellerol mort*. Alzira: Bromera, 2009.
- . “Notes sobre la vida i la mort del maulet Josep Marco, alias El Penjadet”. En Vicent Josep Escartí & Josep Enric Estrela eds. *Josep Marco i la Guerra de Successió: actes de les VII Jornades d'Estudi, Algemesí, 2-4 de maig de 2007*. Ajuntament d'Algemesí: Algadins, 2012. 91-115.
- . Entrevista personal realitzada a la Facultat de Filologia, Traducció i Comunicació, de la Universitat de València, el 29 de març de 2022 (2022a).
- . Entrevista personal realitzada a la Facultat de Filologia, Traducció i Comunicació, de la Universitat de València, el 16 de juny de 2022 (2022b).
- . Entrevista personal en modalitat *online* el 30 de juny de 2022 (2022c).
- Espinós, Joaquím. “Diaris i ficció. La forma dietarística en la literatura catalana recent”. En Joan Borja, Ximo Espinós, Anna Esteve & Maria Àngels Francés eds. *Diaris i dietaris*. València: Denes, 2007. 289-306.
- García, Ricardo. “Las memorias personales y la historia. Algunas reflexiones”. En Eliseo Serrano (coord.) *De la tierra al cielo. Líneas recientes de investigación en historia moderna*. Institució Ferran el Catòlic: Saragossa, 2013. 161-171.
- Herrero, M. Àngels. “A manera de fer memòria del passat valencià: les novel·les històriques de Vicent Josep Escartí”. En Vicent J. E. & J. Enric Estrela eds. *Arxius, memòria i literatura. Actes de les Jornades culturals d'Algemesí, 3 i 4 d'abril de 2003*. Algemesí, Ajuntament d'Algemesí: Algadins, 2007a. 249-263.
- . “Un dietari en l'exili dins l'univers novel·lesc de Vicent Josep Escartí: el cas d'Espècies perdudes (1997)”. En Joan Borja, Ximo Espinós, Anna Esteve & Maria Àngels Francés eds. *Diaris i dietaris*. València: Denes, 2007b. 335-343.

- . “Els Roger i els Arcàngels: les nobles nissagues del món escartià o la maquinària de construcció de biografies fictícies per Vicent J. Escartí”. En Joaquim Espinós, Antoni Maestre & Isabel Marcillas eds. *La biografia a examen*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2015. 279-291.
- Isern, Josep. “L’enyorança de Xipre”. *Avui* (5.6.1997).
- León, Virginia. «“Abandono de patria y hacienda”. El exilio austriacista valenciano». *Revista de Historia Moderna Anales de la Universidad de Alicante* 25 (2007): 235-255.
- Llopis, Tomàs. “El Barroc negre”. *L’Aiguadolç* 8, (1989): 77-82.
- Navarro, Victor. “Tomás Vicente Tosca”. En *Diccionario Biográfico electrónico*, Madrid: Real Academia de la Historia, 2018. <<https://dbe.rah.es/biografias/9029/tomas-vicente-tosca>>.
- Ordinyana, Esteve. “Entrevista a Vicent Josep Escartí”. *Ubi Thunnus Fremit · Allà on brama la tonyina* 6, 1997: 18-20.
- Ortells, Salvador. “Resseguint les petges del passat”. *Lletres valencianes* 27 (2010): 50-51.
- Seguí, J.R. “Vicent J. Escartí y Josep Ballester ganadores de la 25ª edición de los Premios Octubre”. *Levante-EMV* (29.10.1996): 63.
- Simbor, Vicent. “Sobre la novel·la històrica actual”, *Caplletra* 22 (1997): 105-128.
- Pep Valsalobre, Albert Rossich. *Literatura i cultura catalanes (segles XVII-XVIII)*, Barcelona: Editorial UOC, 2008.
- Vallejo, J. María. “Carlos III”. En *Diccionario Biográfico electrónico*, Madrid: Real Academia de la Historia, 2018. <<https://dbe.rah.es/biografias/10734/carlos-iii>>
- Ventura, Agustí. *La catedralitat de Xàtiva: l’església xativina dels segles XVI, XVII i XVIII*. Xàtiva: Ulleye (Una ullada a la historia), 2012.
- Ventura, Agustí. Entrevista personal realitzada a Xàtiva el 4 de maig de 2022.